

KULA

posebna izdaja

TITO

stara ikona v novih kontekstih

Prispevki s seminarja Roaming Anthropology IV, Nova Gorica, 27. april – 1. maj 2006

KULA

Revija Slovenskega etnološkega
in antropološkega združenja Kula

Tito – stara ikona v novih kontekstih

Prispevki s seminarja Roaming Anthropology IV

Nova Gorica, 27. april – 1. maj 2006

ISSN 1855 - 3753

UDK 39

UDK 572

Revija Kula, ki jo izdaja Slovensko etnološko in antropološko združenje Kula, je spletna znanstvena revija, ki vključuje humanistične in družboslovne perpektive ter skuša vzpostaviti konceptualne povezave med zdaj nepovezanimi znanstvenimi stališči in teorijami. Objavljanje v reviji je omogočeno vsakomur, tako študentom kot tudi bolj uveljavljenim imenom v slovenskih in mednarodnih akademskih krogih.

Glavni urednik: Dan Podjed.

Odgovorna urednica: Katarina Župevc.

Urednik posebne izdaje: Miha Kozorog.

Uredniški odbor: Alenka Bezjak, Radharani Pernarčič, Nina Mavrin, Neža Mrevlje, Mirna Buić.

Znanstveni svet: Alenka Bartulovič, Ralf Čeplak Mencin, dr. Alenka Janko Spreizer, dr. Božidar Jezernik, mag. Boštjan Kravanja, Andreja Mesarič, dr. Rajko Muršič, dr. Peter Simonič, dr. Jaka Repič, dr. Matej Vranješ.

Lektor za makedonščino: Davorin Trpeski.

Lektorica za srbsščino: Jelena Rajčević.

Lektorica za hrvaščino – za članek Željke Petrović in Tihane Rubić: Tinka Katić.

Lektorici za hrvaščino – za članek Ivane Belasić: Nina Sinčić, Danijela Belasić.

Lektorica za slovenščino: Vesna Debeljak.

Lektor za angleščino Marko Farič.

Lektorica: Vesna Debeljak.

Oblikovanje: Studio Semafor.

Spletna stran: Andrej Gregorač.

Kazalo

Miha Kozorog Od tod do Kajmakčalana: Baš smo se dobro zezali u onim dobrim starim vremenima	4
Abstracts and Key Words	7
Nina Vodopivec Postsocialistična transformacija: Zaključki, prelomi in kontinuitete	14
Jelena Rajčević Politički mitovi proistekli iz koncepta SFRJ – mitologija Mire Marković	28
Katja Krajnc Tezave z našim Titom: Analiza kupa kamenja	44
Aleksandar Banjanac Tito iz komšiluka	51
Željka Petrović in Tihana Rubić »Druže Tito mi ti se kunemo«: Uloga glazbe na proslavi Dana mladosti u Kumrovcu	62
Davorin Trpeski Спомениците во постсоцијалистичкиот период: по примерите на градот – херој на Македонија	67
Sara Arko Kje so spomeniki? Usode ljubljanskih spomenikov iz casa Titove Jugoslavije	74
Anja Gjorgjeska Југоносталгија: Мит за златно доба	81
Marko Pišev Vinca: Drevno igralište za novog srpskog natcoveka	85
Ivana Belasić Problematika pokušaja promjene drzavnih simbola u Republici Sloveniji	93
Iskra Gerazova Toj pak krena galaма: Сопствени согледувања и искуства за ликот на Тито	97

Od tod do Kajmakčalana¹: Baš smo se dobro zezali u onim dobrim starim vremenima²

Seminar Roaming Anthropology (RA) je bil študentska akademska pobuda, da bi se po razpadu SFR Jugoslavije in vseh morijah, ki so sledile, na tem območju začeli ponovno povezovati. Seminar je povezal študente etnologije in (kulturne) antropologije iz Skopja, Beograda, Zagreba in Ljubljane, torej z Univerz, ki so že v času SFRJ »gojile« etnologijo. Začelo se je leta 2002 v Beogradu, nadaljevalo isto leto na Ohridu, sledil je III. seminar RA na Avali pri Beogradu in nato zadnji, na tem mestu najbolj aktualen seminar v Novi Gorici.

Prve tri seminarje je organiziral Klub studenata etnologije i antropologije – KSEA Filozofske fakultete v Beogradu in zdi se, da je imela ta izvorna pobuda nekoliko drugačne temelje kot zadnji seminar v organizaciji študentov iz Slovenije. Dragan Stanojević, eden od glavnih akterjev projekta, je v uvodniku v zbornik *Roaming Anthropology*³ zapisal:

[V]račajući se iz Bugarske sa tronedelnog etnološkog terena i prve međunarodne konferencije, poneseni ovim iskustvom, Rada⁴ i ja smo u holu voza razmišljali kako bi bilo super da postoji više sličnih seminarra i konferencija na kojima bi učestvovali studenti i imali prilike da se malo igraju odraslih i polako uđu u svet akademske prakse.

Pri študentih Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani pa je motivacija za nadaljevanje pobude za seminar RA po mojem mnenju prihajala iz neke druge »strukture občutenja«, kot je usmerjala prej opisano izvorno pobudo. »Igranja odraslih« in »akademske prakse« smo se pri nas (na)učili že v okviru MESS-a v Piranu, zato izrazite potrebe po še enem študentskem seminarju niti ni bilo⁵. Menim, da je bil naš motiv za nadaljevanje seminarja RA predvsem »jugonostalgičen«, kar bi bilo v primeru srbske študentske pobude verjetno precej težje, saj so doživeli popolnoma drugačen razpad Jugoslavije, kot smo ga v Sloveniji.

Kar zadeva študente iz Slovenije, smo udeleženci prvih treh seminarjev RA spoznavali tujo in »eksotično« deželo, ki je takrat več ni bilo. Ta tuja dežela pa ni bila preprosto zgodovinska SFR Jugoslavija, ampak določene vrednote, povezane z njo. V času rigidnih mej in etničnega ter verskega razmejevanja na območju nekdanje SFRJ ter času, ko je Slovenija postajala članica »Evrope brez meja« ter del diskurza o evropski(!) »multikulturalnosti«, smo slovenski študentje obiskali Makedonijo in Srbijo, s katerima nas je nekoč povezovala ravno ideja o kulturni raznolikosti in človeški enakopravnosti ter do kamor takrat še niso vodile vize in potni listi. V času balkanskih nacionalizmov smo skozi seminar poustvarjali svojo Jugoslavijo humorja, glasbe, folklore in drugih podobno lepih stvari, ki so Jugoslavijo tudi nekoč po svoje povezovali. Skozi mešanico pesmi *Prošeta se Jovka Kumanovka*,

1 Tako se glasi naslov kulturne knjžice Eda Torkarja iz leta 1987, v kateri nas avtor v sproščnem vzdušju popelje iz Baške Grape po planinah SFR Jugoslavije.

2 Verz iz pesmi glasbenika Lutajuči DJ Zdena oziroma Zdenka Franjića, po zaslugi katerega lahko kljub kulturnim blokadam po razpadu SFRJ sledimo glasbenim (in drugim popkulturnim) novotarijam v Boru, Subotici, Tuzli, Vinkovcih, Puli, Celju ... , da ne naštevam vseh krajev nekdanje SFRJ, v katerih je njegova samizdat založba Slušaj najglasnije! od leta 1987 do danes beležila zvoke in besede mladih.

3 Dragan Stanojević, ur., *Roaming Anthropology*. Klub studenata etnologije i antropologije, Beograd 2006.

4 Rada Krstanović in Miloš Milenković sta bila poleg Dragana Stanojevića gonilna sila prvih treh seminarjev.

5 To ni čisto res, saj so nove pobude za študentsko akademsko udejstvovanje vselej dobrodošle. Na MESS-u leta 2004 sva z Draganom Stanojevićem koncept seminarja, ki združuje študente nekdanje SFRJ in se seli od države do države, od oddelka do oddelka, predstavila tam zbranim profesorjem in študentom iz različnih etnoloških in antropoloških oddelkov iz Evrope in drugod. Predstavitve je sprožila zanimanje nekaterih prisotnih, ki so že takoj po predstavitvi spraševali, ali bi se lahko tudi študenti drugih oddelkov vključili v mrežo. Odgovor je bil (blago) odklonilen, saj je bila osnovna ideja RA, vsaj tako sem jo sam razumel, povezovanje študentov, ki zaradi zgodovine in jezika komunicirajo na svoj način in ki lahko zato prispevajo drugačno vednost, kot bi jo v nekih drugih pogojih (na primer z vpeljavo angleščine). Je pa ta ideja sprožila nastanek evropske mreže študentskih seminarjev – Moving Anthropology, ki so jo prav na podlagi takratne predstavitve na MESS-u ustanovili študenti iz Avstrije in so se vanjo vključili tudi študenti iz Slovenije.

Zapjevala sojka ptica, Ajde Jano kolo da igramo, Grad se beli preko Balatina, Marko skače itd. smo se spominjali države, ki jo kot premladi nismo nikoli zares poznali. Na kratko: bili smo nostalgični.

Kljub tej »banalni« motivaciji nostalgije, ki nas je po mojem mnenju v pomembni meri spodbujala pri nadaljevanju seminarja v naši organizaciji v Sloveniji, ali prav zaradi te motivacije, smo uspeli poiskati temo, ki je veliko bolj »naša« (ne glede na to, iz katerega konca nekdanje Jugoslavije pogledamo), kot je bila tema prvih treh seminarjev RA.

V okviru prvih treh seminarjev smo se ukvarjali s subkulturami. Ta tema verjetno ni bila naključna: tema je nevtralna, globalna in mladim privlačna. To je bila spoznavna tema, ki nam je morda želela pokazati, da smo si mladi iz vseh držav naslednic SFRJ v mnogih stvareh podobni in da smo mladi iz tega območja podobni tudi mladim na Zahodu ... To je bila tema »strica Soroša«, ki je srbske študente pri organizaciji seminarja podprl.

Ko smo prišli »na vrsto« za organizacijo seminarja v Sloveniji, smo pogled obrnili in želeli poiskati nekaj, kar je skupno prav nam iz nekdanje SFRJ. Vrteli smo se okoli simbolov SFRJ in post-socializma, dokler ni kolegica Urša Valič izrekla temeljno in ključno besedo nekdanje države – Tito. Četrty seminar RA je bil s tem zastavljen: središčni simbol SFRJ (in ostale z njo povezane simbole) naj bi študentje in gostujoči predavatelji osvetlili v kontekstu sodobnosti. »Tito« nas torej ni zanimal zgodovinarsko – revizionistično, ampak kot simbol v relacijah sinhrono simbolne politike. Seminar smo zato poimenovali 'Tito – stara ikona v novih kontekstih'.

Tito nas je kot simbol pritegnil. Bil je primerno provokativen za čas in prostor, ki je spomin postavljaj na novo, in sicer tako, da je na zgodovino SFR Jugoslavije projiciral probleme, ki bi se jih morali čim prej znebiti⁶.

Ker so naš nostalgični »spomin« na SFRJ sooblikovali pretekli seminarji RA, ki so oživljali imaginarij nekdanjih mladinskih druženj (mladinske brigade, izleti, srečanja študentov) v tej večnacionalni državi, se je ta spomin uprl javnemu spominu naše mlade države, za kar je bil »Tito« nadvse primerna izbira. Povrh so skoraj hkrati z iskanjem teme za IV. seminar RA potekale akcije za in proti »kamnitim grafitom« oziroma velikim napisom »Tito« na pobočjih primorskih hribov, kar nam je še dodatno govorilo, da je to aktualna tema. Karnevalski dogodki okoli grafitov »Tito«, ki so jih izvajali na Goriškem, ter na drugi strani moralistična drža varuhov nove Slovenije so bili dovolj velik razlog za veselje pri organizaciji, kajti vedeli smo, da bo seminar potekal v vedrem duhu in da bodo etnologinje/antropologinje in etnologi/antropologi »Tita« interpretirali kot simbol poln pomenov, tudi nesporazumov in zablod raznih avtoritet. Za kraj in čas srečanja smo, seveda ne po naključju⁷, izbrali Novo Gorico in 1. maj⁸.

Seminar smo organizirali z naslednjimi študentkami etnologije in kulturne antropologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani: Katja Krajnc, Neža Mrevlje, Saša Starec, Maja Stegovec, Brigita Švigelj, Barbara Turk, Urša Valič in Katarina Župevc. Brez podpore Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani in (predvsem) osebne podpore predstojnika prof. dr. Rajka Muršiča ne bi imeli potrebne potrditve, da je naše početje

⁶ V tem času je bila v Sloveniji na oblasti Janševa SDS z znano krilatico, ki so jo lepili na vse domnevno leve stranke, in sicer da te Sloveniji vladajo že »štirinajst let na štirideset let podlage«. Torej šele po letu 2004, ko je oblast prevzela SDS, naj bi se dokončno obračunalo s temačnimi silami preteklosti in zavladal naj bi novi, boljši red ...

⁷ Na hribu Sabotin nad Novo Gorico je namreč kamniti napis »Naš Tito«.

⁸ Prav tako ni naključen čas izdaje te publikacije. Poleg tega, da je datum izida simbolno izbran (25. maj ali Dan mladosti), je tudi sicer današnji čas obseden s Titom – v Sloveniji je poleg nadaljevanja dogodkov na goriških hribov trenutno najbolj aktualno poimenovanje neke ceste v Ljubljani po Titu.

zelo aktualno tudi v znanstvenem smislu. Rajko Muršič je na seminarju v Novi Gorici izpostavil pomembno dejstvo o rangiranju vednosti tudi glede na geografsko poreklo, zaradi česar je zelo pomembno, da ne pristajamo na to, da o nas govorijo le drugi, temveč da kot etnologi in antropologi tudi sami govorimo o sebi – in o sebi smo spregovorili v kar štirih jezikih, ki so v tem zborniku zapisani v dveh pisavah!⁹ S predavanjem o mitologiji in politiki nas je v Novi Gorici obiskal tudi prof. dr. Saša Nedeljković iz Oddelka za etnologijo in antropologijo Filozofske fakultete v Beogradu. Svoje raziskovalne izsledke so poleg v tem zborniku zbranih avtoric in avtorjev¹⁰ na seminarju predstavili še Dijana Lukić, Andrej Frletič, Maja Stegovec, Tina Vareško, Filip Jordanov in Aleksandar Ristevski. Kot del seminarja je bilo zamišljeno tudi gostovanje Nine Vodopivec, ki je bila takrat tik pred doktoratom na temo postsocializma in spominov delavk v tekstilni tovarni – ker se seminarja zaradi objektivnih razlogov ni uspela udeležiti, svoje izsledke namesto v ustni obliki predstavlja v obliki članka v tej publikaciji.

Na zadnjem seminarju RA smo imeli velike ideje, kako se bo seminar nadaljeval, celo da bo naslednji v Sarajevu, kjer da bi z našim druženjem lahko spodbudili uvajanje etnologije in kulturne antropologije na tamkajšnji Filozofski fakulteti. Velike ideje v brigadirskem duhu! Verjetno pa je bil IV. seminar zadnji. Pa nič zato. Začele so se druge iniciative, kot so Moving Anthropology, MASN, Border Crossing in takšnih mreženj in povezovanj je med študenti etnologije in antropologije verjetno še veliko. Seminar RA pa je poleg dveh dokumentov, prvega o subkulturah in pričujočega, prinesel tudi veliko trajnih vezi in prijateljstev, kar pomeni, da nihče od sodelujočih ne bo sam, ko se bo kot raziskovalec ali kar tako podajal naokoli med Baško Grapo in Kajmakčalanom.

9 Makedonščina se za razliko od srbščine, ki pozna tudi zapisovanje v latinici, praviloma piše v cirilici.

10 Ti so: Iskra Gerazova, Anja Gorgeska in Davorin Trpeski (Makedonija), Aleksandar Banjanac, Marko Pišev in Jelena Rajčević (Srbija), Željka Petrović in Tihana Rubić (Hrvaška) ter Sara Arko, Ivana Belasić, Katja Krajnc in Nina Vodopivec (Slovenija). Ivana Belasić je svoj prispevek napisala v materinem jeziku – hrvaščini.

Abstracts and Key Words

Postsocialist Transformation: Conclusions, Break-ups and Continuities

Nina Vodopivec

The article examines various ways in which social and political transformations in Slovenia after 1990 and 1991 have redefined textile workers' perceptions of the past as well as their working and living environments. My main interest is to discover how people in the present manage their socialist past. My questions are as follows: What meanings do people attribute to the socialist past? How do they shape them in the present?

I would like to draw particular attention to textile industry workers – the central subject of the former socialist ideology – and their perception of the changes. The textile industry has played an important role in the history of transformations: industrialization was literally born in the textile mills, and during the post-WW-II period the number of people entering the industry (women in particular) in Slovenia was constantly on the increase. Following independence, however, the number of people it employed in the country fell to one third of its previous level and many lost their jobs.

In discussing the socialist and postsocialist transformations in/of the textile industry, the focus is on workers' perceptions of the changes as well as on the industrial relations undergoing change. In addition to the various ways of introducing transnational management strategies and discipline techniques into postsocialist factories, the article also explores what (if any) references to the socialist past are made within this context.

Construction of memory is addressed at two levels: the level of narrating stories about the past and the level of presenting everyday practices. The first level consists of stories about the past constructed in interviews or conversations between narrators and myself (the researcher), whilst the second includes memories as practices and strategies used by people in their everyday lives when they are confronted with the present postsocialist transformation. In the case of textile workers, this includes having to face intensive deindustrialization and changing (trans)local views on industrial workers.

By analysing micro processes the article questions social evolutionary views proposed by the concept of transition which promotes progressive perspectives following linear paths toward capitalism. Therefore, transformation is considered through a complete remodelling of the basic semantic and interpretive systems in order to elucidate various possible paths of development rather than simply the end result.

In the article I refer to interviews and fieldwork in the Predilnica Litija spinning factory and to conversations and interviews conducted with retired and active workers as well as managers, directors and trade unionists in other textile factories across Slovenia.

Key words: *postsocialist transformation, social memory, socialism, textile workers, industrial relations and reorganization of industrial labour*

Political Myths Originating from the Concept of the SFRY – The Mythology of Mira Marković

Jelena Rajčević

The paper examines political myths in the work of Mira Marković, which originate in the concept of the SFRY, i.e. motives concentrated around four basic political mythical constellations: conspiracy, saviour, golden age and unity. It also discusses the presence of tactical influence and manipulative creation of political myths, thereby address the dilemma regarding the distinction between political mythology and propaganda. In the conclusion I point out the danger of the transmission of mythical perception into active politics and public opinion, as well as the need to examine every myth we become aware of with an intensity at least as strong as that, with which it was propagated.

Key words: political myths, propaganda, Mira Marković, Yugoslavia, left-wing politics, unity

Trouble with Tito: Analysis of a Pile of Stones

Katja Krajnc

In winter of 2006 we began ethnographic study of three huge monuments made up of stones which spell 'TITO' on three hills of Goriška region in Slovenia. These monuments have been there since the end of the Second World War. In 2004 Slovenia experienced two major political turning points: it entered the European Union and the right-wing political parties won the state elections. In the same year big changes were undertaken on the three hills of Goriška region: people started moving around the stones on the hills to change the spelling. However, counter-actions also took place: others wanted to keep the writings as they were.

One of our interlocutors clearly stressed that the bright concrete spelling 'TITO' above the village of Branik, for instance, undoubtedly represents opposition to the current government. Namely, the government wants to change the history of the socialist era and the events that took place during the Second World War, when the Slovenian nation was divided into two opposing sides: the "reds" and the "whites". Rehabilitation of the "whites", who are regarded by the "reds" as collaborators of the Nazi and fascist regimes of the Second World War, seems outrageous to him, and he is not alone. On the other hand we have the "whites", who, following Slovenian independence, have finally gained their rights and voices after a long period of silence.

It is quite unpleasant to see how the "red – white" conflict, which is outlined in a generalised and simplified (one might say "folkish") manner in the previous paragraph, is still alive today. 'Tito' is just a word, a signifier, always the same. But the meaning of this word is what we focused on. For each of our interlocutors the 'TITO' signs on the hills have a special, specific, individual meaning. A person might cut down trees around 'TITO' to make it visible, while another feels pain in her eyes because she still has to see it. The third paints it with white paint in the middle of the night, the fourth organizes a memorial march up the hill, the fifth laughs at the moving

around of the stones, the sixth cuts out newspaper articles about it, and the seventh, the seventh does not even know who this Tito is supposed to be. We see that the meanings are expressed through people's practices. The article also contains a theoretical discussion of an ethnographic study, which was also presented in visual form in the film *Stone Grafitti – Trouble With Tito*.

Key words: Goriška region in Slovenia, monuments, signs, Tito, right-wing political parties, change the history of the socialist era, ethnographic film

Tito from the Neighbourhood

Aleksandar Banjanac

The article presents the results of a survey that took place in the author's local community in a suburban area of Belgrade, Serbia. The motive for this exploration was the fact that Tito's portrait was displayed on a porch in a quite busy street in the neighbourhood. The strong reactions that this portrait of the long-standing Yugoslav communist leader caused are a good reflection of the present political situation through the everyday lives of locals, as well as expressions of their collective memory (and their different interpretations) of Tito's rule. In addition to the views of "ordinary" neighbours, the research includes statements by three local institutions – an elementary school, an Adventist church, and a gym centre.

Key words: neighbourhood, collective memory, Tito's portrait, Tito, transition, post-Yugoslav period

“Comrade Tito, We Swear to You”: The Role of Music in the Celebration of the Day of Youth

Željka Petrović and Tihana Rubić

Ethnological field research conducted in 2004 as part of an international research project entitled 'Political Places in Change: The Case of Kumrovec' resulted in an increased understanding of the ways music was used as a means of group identification. The group consisted of celebration participants in a particular physical and symbolic place (Kumrovec), while music acted as a symbolic unification on the levels of memories, experience and evaluation, all through common songs. It was seen by researchers as a selection process, i.e. evoking some elements and suppressing unwanted ones within the collective memory in a given context.

The approach to the subject and the methodology were phenomenological: we attended the Youth Day Celebration in Kumrovec as spectators (partly participating), also using the interview technique. The aim was to determine how the participants experience Kumrovec and the celebration itself. The ultimate aim was to investigate the way, in which this political place and the role of music within it is manifested, produced and used today, whether as part of the program prescribed by the celebration organizer or as happening spontaneously, with Kumrovec representing a point in the minds of participants, symbolizing the political period of the SFRY and evoking memories of Tito's character and work.

Key words: Day of Youth celebration, Kumrovec, music, ethnological research

Monuments in the Postsocialist Period: An Example of a City-hero of Macedonia

Davorin Trpeski

Monuments contain a story or a message, that is to say, they carry a certain symbolism, which is reminiscent of some glorious ancient time, of some important event which, people should remember. In short, they hide within themselves a certain ideology, which interprets the symbols, offers codes for their deciphering and establishes a relation with the myths. In authoritarian and totalitarian social systems, monuments represent the centre of public and political life. The article examines some of the monuments in the town of Prilep, Macedonia, which had been its landmarks during the socialist era, as well as the ones put up in the period after the dawn of the new political system in the Republic of Macedonia.

Key words: city-hero, monuments, ideology, socialism, post-socialism, symbolism, Prilep, Macedonia

Where Have All the Monuments Gone? The Fates of Monuments from the Time of Tito's Yugoslavia

Sara Arko

When we think of monuments, we instantly recognise their inherent "ability" to create a (lasting) meaning – a memory. If monuments are public, a dimension of space (in this case public space) has to be added to their basic function of determining a certain time or historic remembering. Although they stand almost unnoticed for most of the time, what is intriguing is their usually less noticeable attribute – the inevitable connectedness to the sphere of the symbolic, and with this also to the political and the ideological. Pompous raisings and eager removals are a political ritual. We were also able to track the changes in the ruling ideologies in the field of everyday life during the last fifteen years, when the nation and its identity underwent the transformation from "Yugoslav republic", through independent "Republic of Slovenia", to the so much awaited "member of the European Union". We have changed bank notes, street names, our leaders, and, of course, our monuments.

The article deals with the removals, or in some cases mysterious disappearances, of monuments, which were raised in Ljubljana during the Yugoslav period (from the end of the Second World War up to 1991). Since group identities are created, challenged, or transformed also through national history, the question of which events we will forget (or erase), is as important as the question of which events we will remember. Or, as Ricoeur put it: memory is to a large degree just non-forgetting. Therefore, in order to change identity we sometimes also have to change the memories of the past. That is why it is not surprising that some of the most triumphal historic monuments from the times of Tito's Yugoslavia saw their bitter end when control over the past passed into the hands of new leaders.

As monuments are one of the possible means of shaping historic memory and, through this, controlling the future, they are often subjected to manipulation. We are witnessing the distinctively political acts of raisings and removals as a means of re-writing history, which is used to support existing power relations, as Teski and Climo have stressed. There is no single "truth" in social "reality", there are only versions of truth.

Key words: monuments, Yugoslavia, historical memory and forgetting, manipulation of symbols, politics of national identities

Yugonostalgia: The Myth of The Golden Age

Anja Gjorgjeska

The article deals with one of the phenomena that marked the period of the dissolution of Yugoslavia and the independence of Macedonia - nostalgia for the ex-state in the Balkans, Yugoslavia, and its leader, Josip Broz Tito, and the creation of the myth that refers to him. Myth is defined through a certain time frame. It always refers to past events: "before the creation of the world" or "in the earliest times", in any case, to something that had happened "a long time ago".

Key words: Yugonostalgia, myth, mythologisation, Marshal Tito, Yugoslavia, Macedonia

Vinca: The Ancient Playground of the New Serbian Superman

Marko Pišev

In the essay I discuss the problems of constructing Serbian national identity through the dubious research of the country's late paleo-linguist and historiographer Radivoje Pesic and his collaborators. In addition, I attempt to examine this process in parallel to a similar process that took place in post-First-World-War Germany, mainly among the Nazi ideologists, and eventually, point to a number of conclusions about the nature of the old, pro-German, and new, pro-Serbian way of constructing false history for the purposes of nationalist policies. The essay mainly considers the dangers of mixing radical policies with the social sciences and archaeology. Since Vinca is an archeological site from the period of the fourth millennium B.C., it is largely an enigmatic subject, even for well-known archaeologists who worked and are currently working at Belgrade University. Therefore, it is related to many differing assumptions about the people who lived there, their social organization and their culture. Radivoje Pesic has linked ancient Vincans to ancient Etruscans, and he even claimed to have deciphered Etruscan writing in order to be able to "prove" his theory about the fused Vincan/Etruscan origin of Serbs – Serbs being the "oldest people" who have cradled the culture of all humanity and have distributed it throughout the world. Pesic's work has been acknowledged by some in Italy, and his collaborators are publishing in Belgrade at present. Even though they are not hugely popular, their socially engaged "scientific" practice could be potentially dangerous if left alone.

Key words: Vinca, Vinca script, nationality, identity, post-Yugoslavian period, nationalism

The Problem of Changing State Symbols in the Republic of Slovenia

Ivana Belasić

The article is based on research from 2003 and 2004, when an anonymous public competition for the design of possible elements for new state symbols was announced in Slovenia. The social context of this search for new state symbols was ethnographically observed. In the article I attempt to explain why the idea of changing the state symbols was possible at all. For better understanding, I compare the situation in Slovenia to the situation in Croatia. Examples from everyday life lead to theoretical assumptions and conclusions.

Key words: state symbols, political anthropology, anthropology of the Mediterranean, regional studies

He Raised His Voice Again: My Personal Perception and Experience of Tito

Iskra Gerazova

The article discusses an initiative for raising a monument of Tito and the reaction of the Macedonian public. It refers to statements by politicians, citizens, the media and various associations, as well as some of my personal experiences. The whole process is followed for nine months from the moment the initiative began.

Key words: Tito, Skopje, Macedonia, Yugoslavia

TITO

stara ikona v novih kontekstih

Postsocialistična transformacija: Zaključki, prelomi in kontinuitete

»Jaz sem otrok socializma in zame je bila socialna pravičnost tista zadeva, ki mi pride pred oči... Zdelo se mi je, da smo bili nekako vsi enaki, danes se ne morem vklopiti med te rotarijance, pa lionse, ne sovražim jih, ampak ni mi všeč; jaz rečem, sem otrok socializma, to ni moj stil življenja.«

S temi besedami me je že na vhodnih vratih svojega doma sprejela upokojena uslužbenka ene redkih še delujočih tekstilnih tovarn v Sloveniji.

Spremembe v Sloveniji po letu 1990 oziroma 1991 so – kot kažejo razprave v medijih in vsakdanjem življenju – dobile širšo podporo slovenskega prebivalstva, kar zadeva civilne svoboščine in nacionalne identitete, ne pa nujno tudi ekonomske politike. Kapitalizem na demokratični način se je soočil z novo dilemo: v spominu mnogih živi socializem kot sistem enakopravnosti, kjer med ljudmi ni bilo veliko socialnih razlik in kjer sta vladali varnost in stabilnost.

Za zgodovinarje je socializem zaključen proces, saj sta družbeni sistem in država, ki ga je uvedla, propadla. Kljub temu se odpira vprašanje, ali res lahko govorimo o popolnem zaključku oziroma kako takšen *konec* doživljajo različni ljudje v svojem vsakdanjiku.

Po letu 1991 se je začelo javno redefinirati obdobje preteklih 46 let. S politično menjavo vlade oktobra leta 2004 so postala nekatera vprašanja iz preteklosti v političnem prostoru ponovno aktualna. Zdi se, kot da v trinajstih letih državne samostojnosti v javnem prostoru niso utegnili na glas spregovoriti vsi. Najbolj žgoče teme so medvojni in poveljni poboji, domobranstvo in NOB. Ob tem se razpravlja o komunizmu kot o političnem in ne socialnem ali kulturnem fenomenu, hkrati pa se odpira vprašanje, kako ob iskanju skupnega nacionalnega spomina oblikovati novo družbo.

V prispevku se ne bom sklicevala na spomin in socializem v takšnih okvirih. Zanima me, kako ljudje v sodobnosti upravljajo s socialistično preteklostjo – kdaj, v kakšnih situacijah in v kakšnih relacijah. S politično in ekonomsko spremembo po letu 1990 oziroma 1991 sta se v vsakdanjem življenju in v političnem diskurzu predvsem močno spremenila status ter položaj industrijskega delavstva – osrednjega subjekta pretekle socialistične ideologije. V središče pozornosti zato postavljam industrijske delavce; načine, kako spremembe doživljajo tekstilne delavke in delavci v vsakdanjem življenju.

Tekstilna industrija je za preučevanje procesov transformacije relevantna. V tekstilnih tovarnah se je pravzaprav »porodila« industrializacija. V sodobnem času se prav v tekstilnih tovarnah pospešeno odvijajo procesi deindustrializacije, hkrati pa zavzema tekstilna industrija ključno vlogo v razpravah o globalizaciji. Po drugi svetovni vojni je imela industrializacija v socialističnih modernizacijskih predstavah osrednje mesto. V tekstilni industriji so se zaposlovali ljudje v vedno večjem številu, predvsem ženske. Po letu 1990 so številne tovarne končale v stečaju, število zaposlenih

se je močno zmanjšalo. Pred osamosvojitvijo leta 1990 je bilo v tekstilni industriji zaposlenih 74.845 ljudi, leta 2004 pa 21.535 (SURS, obdelava GZS ZTOUPI).

Kot je zapisal ekonomist Bogomir Kovač leta 2003, se namreč »v življenju tekstilne industrije zrcalita vzpon in propad tradicionalne industrije 20. stoletja in vsi labirinti usodne postsocialistične podjetniške tranzicije¹.« V prispevku pod naslovom *Tekstilci po sledi dinozavrov* je avtor s paleontološko prisposodbo ponazoril podobo zaostalosti, v preteklost ujetih družbenih percepcij in političnih strategij tekstilne industrije. Prisposodba dinozavrov predstavlja dediščino socialistične preteklosti. *Tranzicija* torej ni potrebna le na področju podjetništva, temveč tudi v družbeni miselnosti.

Politične in ekonomske elite so v novonastalih državah po prelomih med letoma 1989 in 1991 podobno kot v preteklem komunističnem sistemu vpeljevale ideje o vmesni stopnji razvoja družbe – tokrat namesto od kapitalizma preko socializma h komunizmu idejo o tranziciji od komunizma h kapitalizmu (Muršič 1999: 140). Takšne predstave predpostavljajo, da je nekdanji komunistični svet na vzhodu prevzel kapitalistične sisteme in demokracije zahodnega sveta. V razpravah političnih ter ekonomskih elit in akademikov kot tudi v medijih je prevzela osrednje mesto ideja tranzicije.

Vodilni ekonomisti in makroanalitiki nam s statističnimi podatki zagotavljajo, da je Slovenija tako imenovano tranzicijo uspešno prešla. Slovenija je leta 1999 preseгла stopnjo BDP iz leta 1988. Leta 2004 se je priključila Evropski uniji, s 1. januarjem 2007 pa je med prvimi pridruženimi članicami sprejela evropsko valuto². Le malo pozornosti je ob tem namenjeno vprašanju, kako makrospreminjanja doživljajo posamezniki na mikroravni. V takšnih nagovorih in raziskavah tranzicija ni problematizirana. Med antropologi postsocializma pa tega termina danes sploh ne bomo več slišali. Kritika številnih analitikov je, da tranzicija predvideva avtomatični linearni razvoj, zmago prostega trga ter kapitalizma. Antropologi in številni drugi humanistični ter družboslovni raziskovalci so s tezo o transformaciji izražali dvom o prehodu od ene statične kategorije k drugi, ki naj bi premočrtno sledil ideji napredka in zahtevam kapitalistične ekonomije. Transformacija, ki je v tem smislu obravnavana kot predelovanje pomenskih in interpretativnih sistemov, zavzema več možnih oblik razvoja in ne zgolj enega končnega rezultata (Brumen in Muršič 1999: 7–12, prim. Burawoy in Verdery 1999: 1–18).

S poudarkom na mikroprocesih in na ravni vsakdanjega življenja zagovarjam, da procesov družbene transformacije ne kaže reducirati na tranzicijo od socializma k neoliberalnemu kapitalizmu. Z družbenopolitičnimi spremembami oziroma s spremembo referenčnih okvirov ljudi se spreminja pogled tekstilnih delavk ter delavcev na socialistično preteklost in njihovo sedanje doživljanje delovnega ter širšega življenjskega okolja. Ob pripovedovanju o sodobnih spremembah se ljudje sklicujejo na socialistično preteklost.

Takšne konstrukcije preteklosti spremljam na dveh ravneh. Prvič gre za načine, kako pripovedovalci predstavljajo preteklost v pogovorih. Na drugo raven postavljam spomin na preteklost kot strategijo ljudi v vsakdanjem življenju: način, kako se zaposleni v še delujoči tekstilni tovarni soočajo s sodobnimi tehnikami upravljanja podjetij, z reorganizacijo dela in spreminjajočimi se

1 Bogomir Kovač, *Tekstilci po sledi dinozavrov*, Delo, 24. 5. 2003, str. 5.

2 Poleg takšnih makroanaliz, ki prevladujejo v medijskem in akademskem prostoru, se raziskovalci z mikroraziskavami (večinoma ekonomisti in sociologi) osredotočajo na posamezna podjetja in menedžerje, na uresničevanje reform in pozitivno vlogo menedžerskih elit, industrijski delavci pri tem niso deležni večje raziskovalne pozornosti.

(trans)lokalnimi pogledi na industrijsko delavko ali delavca.

Poleg intervjujev in pogovorov z ljudmi³ se sklicujem na terensko delo v še delujoči tekstilni tovarni predilnica Litija, kjer sem se v letu 2004 za dva meseca zaposlila v proizvodni hali. Predilnica Litija se je leta 1994 kot številna druga podjetja v Sloveniji privatizirala z notranjim odkupom⁴. Tovarniški upravitelji, menedžerji in delavci so postali večinski lastniki podjetja. Največ družbenih podjetij v Sloveniji se je odločilo za metodo notranjega odkupa, kar po mnenju nekaterih ekonomistov kaže značilnosti notranje organizacije podjetij v jugoslovanskem samoupravnem sistemu, še bolj pa obrambo pred umetnimi, zunanji lastniki (Ribnikar 1996, po Prašnikar 1997: 80). Vendar pa je znotraj delniške družbe Predilnica Litija prihajalo do prestrukturiranja, veliko zaposlenih je delnice tudi prodalo. Čeprav se s tem vprašanjem ne ukvarjam podrobneje, naj vendar dodam, da bi bilo zelo aktualno raziskati, kdo od zaposlenih ima v podjetju več delnic in kaj to dejansko pomeni v kontekstu moči⁵.

Predilnica Litija je sledila tako imenovanim modernizacijskim procesom tranzicije in je v takšnih okvirih redefinirala podjetniško usmerjenost, reorganizirala delovno organizacijo in s tem socialna razmerja med ljudmi. Predilnico Litijo sem – poleg tega da je ena redkih delujočih predilnic in tekstilnih tovarn – med drugim izbrala za primer tudi zato, ker so v tovarni povečini zaposleni isti ljudje (tudi v vodstvu), kot so bili pred letoma 1990 in 1991.⁶ V tem smislu je torej relevantna za ugotavljanje strategij in pogajanj ljudi v novih oblikah upravljanja podjetja, organizacije dela in spomina na pretekle prakse.

3 Čeprav se osredotočam na Predilnico Litija, pa gre tudi za pogovore in intervjuje z brezposelnimi, upokojenimi in še zaposlenimi delavci, uslužbenci, sindikalisti in direktorji tudi drugih tekstilnih tovarn, s katerimi sem se srečevala v času raziskave za doktorsko disertacijo med leti 2000 in 2005.

4 Leta 1994 se je Predilnica Litija iz družbenega podjetja preoblikovala v delniško družbo, leta 2005 pa v družbo z omejeno odgovornostjo.

5 Ekonomisti so v raziskavi v letih 1996–1998, ki je vključevala analizo 150 velikih in srednjih podjetij, poudarili, da je privatizacija pripeljala do naraščanja delnic v lasti menedžerjev in upada delnic v lasti delavcev (Prašnikar idr. 1999) in da v tem smislu lahko govorimo o menedžerskem kapitalizmu (prim. Szelenyi 1995).

6 Predilnica Litija je imela v osemdesetih letih zaposlenih 1.200 ljudi, septembra 2005 pa 385.

7 Znanstveni menedžment je po Edwardu Taylorju upraviteljsko centraliziran, proizvodnja je razdeljena na manjše enote, gibi človeka so točno določeni in matematično izračunani. Njegovo teoretično organizacijsko strukturo je v praksi utemeljil Henry Ford, po katerem je organizacijska struktura dobila tudi ime (Dunn 2004: 11–3).

8 Ob tem se sklicujem predvsem na mednarodne standarde ISO, ki naj bi združevali vse zahteve celostnega obvladovanja kakovosti (total quality management) in so ena najbolj razširjenih strategij v Sloveniji (Sveteč 1994: 220), ter strategije 20 ključev (o uvajanju tehnik v praksi gl. Vodopivec 2007).

Socialistične tradicije in evropski standardi: nove strategije organizacije dela

V dokumentih Sveta Evrope so delavci portretirani kot multikvalificirana, hitro prilagodljiva in mobilna delovna sila. Pomenska redefinicija dela v okviru sodobnih ekonomskih politik in pogledov neokonservatizma ter neoliberalizma z retoriko o samoregulativnem prostem trgu narekuje večjo mobilnost in prilagodljivost delavca, namesto *službe za vse življenje* je danes prisotna težnja po parcialni in vedno spreminjajoči se delavski identiteti. Do sprememb pri organizaciji dela, pomenski konstrukciji tovarne in delavca, pa ne prihaja le v nekdanjih komunističnih državah, temveč tudi v drugih predelih Evrope in ZDA. Nove vizije in strategije vodstva zahtevajo drugačno organizacijo, kjer ima vsak posameznik točno določeno pozicijo in vlogo; delavec je mobilan, njegovo delovno mesto se spreminja in prilagaja po potrebi. Medtem ko sta nekdanja socialistična organizacija dela in fordistična⁷ v zahodni Evropi ali v ZDA delovne postopke razdelili v majhne enote po tekočem traku, sodobna organizacija poudarja prilagodljivost, delo je organizirano v manjših skupinah, kjer lahko vsakdo v skupini opravlja več del, hkrati pa se spodbujajo iniciative ter komunikacija med vodji in delavci (Wright 1994: 5). Kvaliteta in prilagodljivost proizvodnje sta postali ključni imperativ sodobne proizvodnje.

Upravitelji tovarn v Sloveniji poskušajo s prilagajanjem menedžerskih tehnik, ki jih večinoma prevzemajo iz nemškega prostora (izhajajo pa tudi iz ZDA ali Japonske), slediti takšnim tendencam in doseči višjo raven učinkovitosti in produktivnosti.⁸ Kot so mi razložili zaposleni v proizvodnji Predilnice Litija,

je prav prilagodljivost (poleg manjšega števila zaposlenih) v proizvodnji tista, ki naj bi v sodobnem času legitimirala potrebo po mobilnosti delovnih mest. Danes delavka oziroma delavec v proizvodnji namreč ne delata za enim, temveč za dvema ali tremi stroji ene linije. Ena linija združuje več različnih faz, kjer se obdeluje posamezna vrsta materiala (na primer bombaž, lan ali mešanica). Po eni strani je mesto delavke in delavca točno določeno. Na oglasni deski v proizvodni hali je zapisano, katere stroje znata upravljati. Po drugih proizvodnih halah se ne smeta sprehajati. Po drugi strani pa naj bi bilo delo delavke in delavca danes bolj prilagodljivo; glede na potrebe dela naj bi sprejela tudi druga delovna mesta. S takšno mobilnostjo, ki jo vpeljujejo tudi strategije upravljanja v Predilnici Litija, delavci niso zadovoljni. Ne gre zgolj za to, da s spreminjanjem delovnega mesta oziroma skupine sodelavcev zaposleni v proizvodnji izgubljajo občutek pripadnosti (o njih se pogosto govori kot o »sposojenih«), temveč imajo občutek, da ne morejo dokazati svojih spretnosti in izkušenj.

Pri tem je smiselno pogledati, kako takšne reorganizacije dela prostorsko disciplinirajo telesa in zavest ljudi (prim. Rofel 2001: 163). Točno je namreč določeno, kje stoji delavec in koliko korakov stran stoji drugi delavec. Sistem linij v proizvodni hali predstavljajo na tleh zarisane črte, ki zaznamujejo delovna mesta, pozicijo strojev, loncev, vozičkov in poti ter točno določijo pozicijo delavcev, njihove gibe in poteze.

Novo tehniko upravljanja dajejo večji poudarek odgovornosti posameznika; vsak posameznik odgovarja za kvaliteto svojega produkta. Strategije sodobnega upravljanja in vodenja podjetij so oblikovali mednarodne standarde, ki naj bi kupcem zagotavljali kvaliteto proizvodov in zanesljivost podjetij. Takšni mednarodni standardi poskušajo avtoritativno poenotiti notranje organizacije raznolikih podjetij v različnih državah. Strategije pa ne preoblikujejo le delovnih mest in organizacije dela, temveč tudi delavke in delavce (Martin 1994). Z njimi poskušajo menedžerji delavce preoblikovati v prilagodljive, »samoaktivirane« in »samonadzorovane« subjekte (Shore in Wright 2000, po Dunn 2004: 20). Administrativni birokrati in tovarniški upravitelji spodbujajo različne oblike discipliniranja delavcev ter zaposlenih in s pomočjo intenzivnejše hierarhizacije definirajo odgovornosti posameznika. Točno določena delitev dela se veže na odgovornost posameznika.

Vodstvo uveljavlja takšne strategije v nasprotju s spominom na socialistično preteklost: *»Trebalo je res delati, bolj odgovorno delati, včasih je bilo to res malo bolj po partizansko, po domače vse skupaj. Manj reda je bilo, ljudje so bili mogoče bolj svobodni, no, preveč. Kot vodja izmene sem imel včasih kar probleme s tisto demokracijo v narekovajih.«* Vodja izmene na oddelku ob tem dodaja, da so bili včasih drugačni odnosi in so delavci bolj upoštevali drug drugega. Medtem ko je bil v socializmu poudarek na kolektivu in družbeni odgovornosti, se v sodobnem času poudarja posameznika in samo-odgovornost.

Upravitelji v Predilnici Litija delavke in delavce neprestano opozarjajo na pretekle samoumevnosti, ki jih v sodobnem času ni več. Takšen primer je lahko tudi vprašanje same zaposlitve, pa čeprav sem v proizvodnji le enkrat slišala, kako se je treba danes boriti, da se obdrži služba. Vodstvo delavke in delavce poučuje o sodobnem pomenu samoodgovornosti, saj, kot pravijo, se *»danes vse gleda skozi denar«*. Pri tem pa se ne sklicujejo le na pomene samoodgovornosti pri delu v tovarni, temveč v življenju nasploh.

Upravitelji pripisujejo Sloveniji v primerjavi s kapitalističnim Zahodom večjo socialno varnost. Takšna varnost pa ni več samoumevna. *»Sem ravno danes na sestanku razlagal. Mi imamo to socialno zavarovanje, ono in tretje, ampak če ga bomo preveč izkoriščali, bomo morali priti na drug sistem«*, mi je v pogovoru rekel vodja oddelka. Po takšnem razumevanju je v sodobnem času posameznik odgovoren upravičiti socialno varnost oziroma oskrbo administrativnega sistema, kot je na primer zdravstveno zavarovanje. Goljufije in izkoriščanja privilegijev lahko po takšni razlagi pripeljejo do njene ukinitve.

Na izobraževalnem seminarju, ki smo ga imeli v Predilnici Litija vsi zaposleni v proizvodnji, je vodja poskušal svojo tezo o odgovornosti ponazoriti z zgodbo o teti iz Amerike, ki si je morala že v preteklosti v ZDA sama plačati zdravljenje. Zgodbo o samoodgovornosti v ameriškem zdravstvenem sistemu pa je prekinil poslušalec in rekel, da je njemu nekdo v preteklosti dejal, *»da je pri nas Amerika«*. Vsi smo se repliki smejali in zanimivo tudi o tem ni bilo nadaljnje razprave. Amerika je bila v tem primeru uporabljena v simbolnem smislu – kot obljubljen dežela. S tem, da je bil tiho in se je repliki smejal, je temu, da je bilo *»pri nas včasih«* kot v Ameriki, se pravi *»v obljubljeni deželi«*, pritrtil tudi vodja. Po drugi strani pa bi lahko rekli, da je poslušalec potrdil, kar je poskušal dokazati govornik, to pa je, da ni več tako imenovanih samoumevni ugodnosti preteklega socialističnega časa.

Po mnenju uslužbenke Predilnice Litija je *»srečen tisti, ki je v glavi naredil preklop«* s socializmom. Vodstvo v proizvodnji poudarja, da se je treba znebiti socialistične tradicije. Upravitelji v tovarni utemeljujejo sodobne strategije ob kritiki ali v opoziciji do preteklega socialističnega sistema, ki ga označujejo kot neučinkovitega. Pogosto ga poimenujejo kot demokracijo v narekovajih, kjer so bili delavci preveč svobodni in preveč zaščiteni – s tem se velikokrat strinjajo tudi delavci. V primerjavi s sodobnim racionalizmom prostega trga socializem portretirajo kot čustven sistem. Tovarna je gospodarsko podjetje in ne socialna ustanova, mi je v pogovoru razložila uslužbenka in ob tem dodala, da je bila najprej huda, ko so drugi tako govorili, zdaj pa razume, da mora biti tako. Takšni pogledi predstavljajo socialistično podjetje kot socialni ventil, ki je preprečeval nemire, ni pa skrbel za dobiček in zahteve trga. *»Zdaj,«* kot je razložil vodja, *»se tako dela selekcija, medtem ko je socializem podpiral lenobo.«* Vodstvo sicer utemeljuje nove strategije v nasprotju s socializmom, vendar jih kljub temu delavcem večkrat predstavi na takšen način, da poudari kontinuiteto s preteklostjo; če citiram vodjo enega od oddelkov: *»Delavcem na dušo popiham, da je spet malo po starem.«*

Vprašanje torej je, kako vizije o novih oblikah discipliniranja zaposlenih ter mednarodne strategije o razvoju podjetja v praksi realizira vodstvo in kako te vizije sprejemajo ter oblikujejo delavci. Nove strategije namreč ne nastajajo v praznem prostoru, temveč tudi v okviru spominov ljudi (prim. Rofel 2001). Pri tem igra pomembno vlogo tudi dejstvo, da je direktor domačin, nekdanji štipendist tovarne, doma iz bližnje okolice kot večina drugih zaposlenih na vodstvenih položajih. Predilnice ne vodi tujec, kot mi je rekel informator, ki bi mu bilo vseeno, kaj se dogaja s tovarno, temveč so to ljudje, ki so v tovarni že dolgo časa.

Upravitelji Predilnice Litija niso edini, ki delavce pogosto povezujejo s socialistično preteklostjo. Kot lahko zasledimo tudi v medijih, podjetniki in ekonomske elite s pripisovanjem socialistične izkušnje industrijske delavce

naturalizirajo v socialistične subjekte. V takšnem smislu naj bi bili delavci tisti, ki težje sledijo spremembam. Sami sebe ob tem portretirajo kot tiste racionalne subjekte, ki so za razliko od delavcev sprejeli spremembe in so jih tudi usposobljeni podajati naprej.

Prilagodljivost, ki jo zahtevajo upravitelji v Predilnici Litija, pa je drugačna od prilagodljivosti v razlagah delavcev. Delavci trdijo, da se znajo prilagoditi in znajo delati vse. Delavci uporabljajo pretekle izkušnje, s katerimi zagovarjajo in dokazujejo, da so se znali prilagoditi v času pomanjkanja, ko so delali nadure, ob slabi tehnični opreми ali slabi kvaliteti surovin (ko se je »*neprestano trgala preja*«) in v slabih delovnih razmerah (ko je bil »*beton po tleh in ni bilo klimatskih naprav*«). Delavci ne trdijo, da sta bili socialistična organizacija dela ali produkcije boljši, temveč da njihove izkušnje iz socializma legitimirajo njihove sodobne pozicije dobrih delavcev v kapitalističnem podjetju, da so zaradi teh izkušenj boljši delavci.

Na podobne načine preteklost uporabljajo tudi upravitelji, ko pripovedujejo o različnih preteklih izkušnjah pomanjkanja in strateških načinih preživetja. Te izkušnje naj bi jim pomagale preživeti tudi v sodobnem času. Jugoslovansko gospodarstvo je tako na primer nekdanji direktor tekstilne tovarne primerjal z Evropsko unijo. Prav spomin na pretekle izkušnje v socialistični Jugoslaviji, na različne strategije upravljanja in vodenja posameznih podjetij, naj bi odigral pomembno vlogo v prihodnjem gospodarskem položaju podjetij in slovenske države v odnosu do EU. Tudi direktor Predilnice Litija je v intervjuju leta 1994 izrazil prepričanje, da jim je v vodstvu pretekla izkušnja skupnega življenja v Jugoslaviji prišla prav: »*V šoli nekdanjega jugoslovanskega trga, ki se je zlomil, smo se dobro naučili, da je treba staviti na več konjev.*»⁹

Vendar pa delavci v Predilnici Litija ob razmišljanju o gospodarskih spremembah pogosto povzemajo razlage vodstva in upraviteljev. Delavka v proizvodnji je komentirala: »*Zdaj so nastopili standardi evropskega delavca, zato drugačni odnosi, manj svobode, pa tudi vodstvu, tovarni si pomemben, dokler si zdrav. Ti, ki gredo na bolniško, imajo kakšne probleme, takrat si pa takoj bolj postranski. Dokler si zdrav, je super, ko pa nisi več zdrav, si pa po eni strani za odpis, nisi več tako potreben*«. Delavki se to v sodobnem času zdi razumljivo. Spremenili naj bi se torej časi. »*Če hočemo iti v Evropo, moramo sprejeti, da se je ta prelom zgodil,*« mi je v pogovoru razložil tehnični delavec.

Pri takih razlagah, ki jih podpirajo upravitelji tovarne in ekonomske politike, pa ne gre le za vprašanje političnega vstopa Slovenije v EU leta 2004, temveč za retoriko ekonomistov in gospodarstvenikov o konkurenci na evropskem trgu. Informatorji pod vtisom razlag o globalizaciji in večni tekmi po načelu boja za obstanek socializem pogosto označujejo kot nasprotje sodobnega konkurenčnega tržnega sistema: »*To je bilo treba enkrat plačati, ta sistem se je moral enkrat zrušiti.*« Citirani vzdrževalec se v govoru obrača na socializem kot na sistem neprestane inflacije in dolgov. V takšnem imaginariju so reprezentacije tovarniškega dela v socialističnem času drugačne: »*Samo potem smo pa že malce preračunljivi postali, smo rekli, da se ne spleča delati za državo, ker več si delal, manj je bila vredna.*«

Prej citirana delavka pa se kot številne sodelavke in sodelavci sprašuje, kje se danes kažejo rezultati pridnega dela: »*Če si priden in dobro delaš, bi moral biti nagrajevan za to in ko so dobički, bi morali imeti kaj od tega.*«

⁹ Anica Levin, Medalje ne pripnemo pred ciljem, Manager april 1994, str. 25.

Delo ostaja vrednota, za katero pričakujejo družbeno potrditev, ki naj bi se med drugim realizirala tudi v plačilu ali nagradi, tako materialni kot nematerialni, in predvsem v razdelitvi dobička, tako kot se je po njihovem pripovedovanju delo vrednotilo v preteklosti. »Zato«, so večkrat povedale delavke, »pričakujemo več, saj smo videli, koliko so vložili, pa ni sprememb, bi radi videli tudi kak dobiček, pa da se bi kaj poznalo pri boljših pogojih, pa ni nič. Saj ne more biti, če je ljudi vedno manj, produktivnost pa raste.«

Socialistična tovarna

Socialistična ideologija, ki je delo utemeljevala kot produkcijo v materialnem smislu besede, je oblikovala simbolno in politično hierarhijo. Fizično delo je imelo večjo moralno in simbolno vrednost kot intelektualno, industrijsko pa višjo pozicijo v vrednostni hierarhiji kot kmetijsko.¹⁰ Pri tem ne gre le za ideološko konstrukcijo. Zaposlitev v tovarni je prinašala tudi druge ugodnosti (zdravstveno, pokojninsko in socialno zavarovanje), kosilo ali malico v menzi, počitnice v počitniških domovih, stanovanje v delavskem naselju ali kredit pri gradnji stanovanja. Po drugi strani pa je delo tako v preteklosti kot danes časovno in prostorsko strukturiralo življenjski ritem človeka (Niedermüller 2004: 23). Vsakdanje delovne prakse so se povezovale z lokalnimi socialnimi konteksti in proizvajale lastne norme in hierarhije, osvobodjene ideološke retorike države (Niedermüller 2004; Berdahl, Bunzl in Lampland 2000; Burawoy in Verdery 1999: 1–18). Delovni prostor v socializmu je pomenil stabilnost; vseživljenjska zaposlitev je v preteklosti namreč določala življenje v enem družbenem in kulturnem prostoru. Pri tem je treba upoštevati pomene takšnih razlag v sodobnem času. Formalna zaposlitev pomeni v različnih okoliščinah različne stvari; lahko gre za kontrolo nad negotovostjo v prihodnosti, kar je predvsem v sodobnem družbenem prostoru ključnega pomena. Brezposelnost prinaša poleg ekonomske in finančne tudi drugačne izgube, kot na primer izgubo identitete, statusa in strukturiranja časa. Brezposelnost je težka tudi zaradi občutka družbene nekoristnosti in spremenjenega dnevnega življenjskega ritma (Makarovič 1995: 345). Delo namreč zajema artikuliranje informacij, igranje vlog, simbolno afirmacijo osebnega pomena, procese skupinskih razmejevanj in oblikovanj identitet.

V spominu ljudi socialistična tovarna ni le delovni prostor, temveč je prostor, kjer so se ljudje zabavali, se med seboj poročali, si pridobivali izkušnje in se seznanjali z drugačnim načinom življenja (prim. Kürti 1996). K spoznavanju drugačnega življenja so prispevali tudi sindikalni izleti; nekateri so prvič v življenju odpotovali v tujino, se šolali v Vzhodni Nemčiji, Švici ali na Švedskem ali pa so prvič poleteli z letalom v druge jugoslovanske republike.

Tovarne so gradile počitniške hišice in stanovanjske bloke oziroma naselja, organizirale so izlete, družabne dogodke, s počitniškimi domovi na morju in v hribih pa so organizirale prosti čas zaposlenih in njihovih družin. Za marsikoga je bila, po pripovedovanju kadrovske uslužbenke Predilnica Litija, tovarna mamljiva tudi ali predvsem zaradi reševanja stanovanjskega vprašanja. Kar pa ne pomeni, da stanovanjskih problemov ni bilo.¹¹ S tem, da so tovarne skrbele za prosti čas zaposlenih, so tudi časovno strukturirale njihova življenja. Številne tovarne so z organiziranim varstvom poskrbele za otroke zaposlenih, imele so svoje zelenjavne vrtove, menzo, trgovino, zdravstveno, zobozdravstveno ali ginekološko ambulanto, ponekod pa celo kino.¹²

¹⁰ Številne delavke in delavci Predilnice Litija ter drugih tekstilnih tovarn so se poleg tovarniškega dela v preteklosti ukvarjali – in se še vedno ukvarjajo – s kmetijstvom. Kot povedo nekdanji direktorji, je to ljudem omogočalo lažje preživetje. Tako naj bi bilo tudi danes.

¹¹ Po raziskovalni nalogi uslužbenke Predilnica Litija je bilo v šestdesetih letih še vedno veliko nerešenih stanovanjskih prošenj oziroma delavk, ki so živele pri starših ali v neprimernih razmerah (Rappl 1967: 17–9).

¹² Prva zdravstvena posvetovalnica Predilnice Litija je bila ustanovljena leta 1962, zobna ambulanta pa leta 1963.

Delovno mesto v tovarni je odigralo pomembno vlogo pri oblikovanju družbenih mrež, v družinskem življenju in pri integraciji v skupnost. V majhnem kraju, kot je Litija, je bilo življenje skoncentrirano okoli tovarne; ko so politični funkcionarji prihajali v kraj, so obiskali tovarno, kar je dajalo vtis nekega pomena in teže. Predilnica je zgradila sindikalno dvorano, ki je bila še v osemdesetih letih pomemben prostor, kjer so potekale tudi lokalne proslave. Tovarna je imela svojo godbo z instrumentalisti in pevci, ki je skrbela za družabno življenje v kraju, in podpirala je športno nogometno društvo.

Poleg organiziranega industrijskega dela in neformalnih družbenih mrež ljudi so v socializmu pomensko konstrukcijo časa sooblikovale konkretne politične organizacijske oblike in njihovi ideološki koncepti, na primer sindikati in delavski sveti. V pogovorih in intervjujih upokojeni in še zaposleni večinoma niso izpostavljali političnih institucij samoupravljanja in delavskih svetov, o njih so govorile predvsem starejše generacije delavk, ki so se zaposlile po vojni, sindikalisti ali nekdanji direktorji. Nekatere starejše delavke so prepričane, da je bilo v preteklosti »vse javno in so lahko vse povedale«. Spet druge, predvsem po vojni rojene delavke in uslužbenke pa so zagotavljale, da je bilo vse prikrito in se nič ni vedelo, predvsem pa ničemer nisi smel ugovarjati, pa ne zaradi politične represije, temveč zaradi hierarhije in organizacije v tovarni.

Vprašanje je, kako *politično* razumejo različne generacije in ljudje različnih položajev. Starejše delavke ali delavci ne vključujejo samoupravljanja in delovanja delavskih svetov v sfero političnega. Po pripovedovanju starejših generacij delavk so politični pritisk občutili ob nekaterih dnevih, ko so na primer morali delati ob cerkvenih praznikih. Vendar so delavke v garderobo na sveti večer ali veliko noč pogosto prinesle šunko, piškote in podobno. Skrivna praznovanja je spremljal strah. Čeprav jih je direktor nekajkrat zalotil, tega nikoli ni komentiral.¹³

Večina ljudi, s katerimi sem se pogovarjala, se na socializem ne sklicuje kot na politično dobo. Upokojene uslužbenke in sindikalistke so prepričane, da političnih pritiskov ni bilo, direktorji različnih tekstilnih tovarn pa so svojo politično angažiranost razlagali (tudi) kot pragmatično strategijo pri upravljanju podjetja.

Sodobno enostransko politično portretiranje preteklosti v podobi totalitarnega sistema postavljajo (nekateri) starejši upokojenici in upokojenke pod vprašaj prav s svojim spominom. Ne gre za to, da bi se pripovedovalci spraševali o ideji pretekle totalitarne represije ali avtokracije, temveč s svojimi zgodbami slikajo preteklost še v drugih odtenkih: »Mogoče smo mi majčkeno preveč vezani na tiste čase, še vedno rečemo, saj nam ni bilo nič hudega, saj je bilo lepo, kadar se takole pogovarjamo starejše generacije. Predilnica je zmeraj za svoje delavce skrbela. Tega tudi ljudje ne pozabijo, čeprav je bila ekonomska nuja, da se je to spremenilo. Ampak mi smo še vedno tista generacija, ki smo na socializem čustveno vezani in jemljemo nekatere stvari čisto drugače kot mlajši. Jaz za socializem ne morem reči, da bi kar povprek lahko pljuvala kot nekateri, ker so se mi zdele nekatere stvari zelo pozitivne.« Upokojena uslužbenka je svoj odnos do socialistične preteklosti razlagala v razmerju do sodobnih političnih interpretacij o prikrivanju politične resnice v preteklosti in razkrivanja represivne vloge komunistične partije v javnem prostoru. Njen odgovor in način, kako ga je oblikovala, kaže na sodobne

¹³ Takšne pripovedi so zelo pogoste in sem jih zasledila tudi v drugih tovarnah. Pripovedovale so jih upokojene delavke in upokojeni direktorji.

prevladujoče reprezentacije socializma kot političnega (totalitarnega in represivnega) režima v medijih, v političnem prostoru in vsakdanjem življenju. Starejši upokojeanci oblikujejo spomin na socialistično preteklost ob soočanju s sodobnimi socialnimi okviri in političnimi interpretacijami preteklega režima. Upokojena uslužbenka v svoji pripovedi ni enobarvno slikala preteklosti in ni izrazila težnje po vrnitvi preteklih časov: »Saj ne moreš zdaj kar naprej govoriti, ja, včasih je bilo vse najboljše, pa vse dobro, tudi ni bilo. Ne vem, ne vem, saj so zdaj pozitivne in negativne stvari.«

Sklicevanje na preteklost je pri ljudeh tesno povezano s časovno delitvijo na »včasih« in »zdaj«. Označevalec *zdaj* lahko zajame zelo široko obdobje; lahko je danes, včeraj ali pred petimi leti. Prav tako tudi *včasih* lahko pomeni preteklost pred dvajsetimi ali štiridesetimi leti. Dogodek, ki čas razdeli med *včasih* in *zdaj*, ni jasno definiran; lahko je to leto 1990 (odpuščanje delavcev v tovarni in ne politične volitve), leto 1991 (izguba jugoslovanskega trga, vojna v Sloveniji)¹⁴ ali pa prelom ostaja časovno nedoločen – to je lahko prihod mlajše generacije v tovarno, prihod nacionalnih in lokalnih tujcev, prišlekov v sosesko oziroma v kraj ali pa tehnološka modernizacija. Po mnenju številnih iz starejše generacije se je namreč vse začelo spreminjati takrat, ko so ljudje pričeli množično kupiti TV sprejemnike.

Vprašanje pa je, koliko so ljudje ponotranjili zgodovinske prelome v vsakdanjem življenju. V intervjujih in pogovorih se pripovedovalci časovno orientirajo po lastnem družinskem življenju, prelomnicah, kot so poroka, smrt sorodnika ali moža, rojstvo otroka in podobno. Dogodki v preteklosti so časovno neurejeni in mobilni, ljudje jih predstavljajo glede na situacije, v katere vstopajo, in položaje, s katerih govorijo. Ciklično dojetje časa se prepleta z linearnim konceptom dominantne pripovedi. Hkrati pa je linearnost konkretizirana, očitna in občutena (tudi) v staranju in delovni dobi, ki se zaključijo z upokojitvijo.

Tovarna, direktor, država

»Smo imeli močan občutek, da je naša fabrika. Nam je veliko pomenilo, da je dobro delala,« je v intervjuju rekla nekdanja proizvodna delavka in poudarila, da so včasih verjeli, da jim zaupajo in so tudi sami zelo zaupali vodstvu.

Med odmori in sestanki, predvsem pa pri praznovanjih in drugih prireditvah naj bi se po pripovedovanju starejših informatorjev v preteklosti družili vsi. »Od delavcev do učiteljev, doktorjev, direktorjev, vsi smo bili enaki...«, sem večkrat slišala tako v pogovorih kot v intervjujih z upokojenimi uslužbenkami in delavkami. Idealizacije nekdanje medsebojne povezanosti se navezujejo na sodobne položaje delavke in delavca v socialnem prostoru. Njuna pozicija je v sodobnosti postavljena v drugačno razmerje neenakosti in moči. Tovarno, o kateri so včasih delavci govorili kot o »naši tovarni«, postavijo v tem primeru v svojo opozicijo. Razmejevanja med mi in oni se v takšnem kontekstu pogosto kažejo v razdelitvi na tovarno in delavce.

Po mnenju delavk in delavcev Predilnice Litija danes tovarno predstavlja vodstvo: »saj samo čakajo, da nas s kakšnim zakonom zašijejo, samo da je za delavce slabo.« Pri tem ne gre za očitke, da bi jih upravitelji poskušali odpraviti z goljufijo, temveč naj bi takšne procese omogočala in podpirala

¹⁴ Vojna za samostojnost Slovenije leta 1991 je prelomnica predvsem v smislu nacionalnih razmejevanj med Slovenci in Neslovenci – pripadniki drugih nacionalnosti nekdanje Jugoslavije, ki so delali v proizvodnji. Razlago, da je do nacionalnih razmejevanj prihajalo šele po letu 1991, uporabljajo vsi, ne glede na starost ali hierarhični položaj. Kriterij nacionalne pripadnosti je ključnega pomena pri razmejevanju ljudi v proizvodnji (Vodopivec 2007).

zakonodaja. *»Če se boš poškodoval, si sam kriv, tako je bilo zadnja leta, prej si bolniško zagotovo dobil, zdaj si pa sam kriv, če se poškoduješ, iščejo, da bi tovarna imela čim manj škode,«* je pripovedovala mlajša delavka. Ob razmejitvi tovarna – delavci se s sodobnimi napetostmi med mi in oni krepiti tudi spomin na nekdanje razprtije. Pritiski in napetosti poglobljajo razmejevanja med ljudmi; poleg nostalgije lahko to vodi tudi do popisovanja negativnega doživljanja tovarniškega dela ter tovarne v preteklosti. Nekateri so na tovarno jezni in se o tej temi nočejo niti pogovarjati.

»Meni se zdi, da je bilo prej bolje, ko je bil socializem, kot je pa zdaj, za vse, za delo in za vse. Vsi smo imeli delo, čisto vsi, pa vsi so denar dobili. Zdaj pa šolo narediš, pa dela nimaš ... Pa greš na zavod, tam vsake tri mesce prošnje pišeš. Imam štirideset let, kje bi pa take vzela, saj še fabrika ne bi štiridesetletnih vzela za kaj drugega kot za pometanje. Odpuščenih pa je bilo veliko takih štiridesetletnih ali starejših, saj je bilo na televiziji, Peko je bil, je ena tako fino pripovedovala, je rekla, kje bo kdo poskrbel za nas.« Razmišljanje delavke v Predilnici Litija kaže na pričakovanja ljudi, ki se navezujejo na sodobna in pretekla razmerja med državo (administrativnim sistemom), vodstvom tovarne in delavci. Po analizi pripovedi ugotavljam, da so ljudje v socialistični preteklosti pričakovali in tudi danes pričakujejo, da bo nekdo od zgoraj (država ali tovarna z direktorjem na čelu) poskrbel zanje (prim. Dunn 2004, Clarke 1995). Ljudje so ponotranjili vrednote prisilnega varstva države in tovarniškega podjetja; neenakost med hierarhičnimi položaji se jim je zdela samoumevna, medtem ko se jim razlike v plačah niso zdele tako samoumevne in jih tudi danes ostro zavračajo. Plače so bile nekdanj v razmerju ena proti štiri, opozarjajo pisarniške delavke, proizvodne pa povedo, da je *»plačilna lista, kjer smo videli plačo direktorja, včasih visela na oglasni deski, zdaj pa nič ne vemo, koliko imajo«*. Prepričane pa so, da imajo direktorji dobre plače; po njihovi razlagi si direktorji višino dohodka lahko določijo.

V očeh ljudi ostaja država vsemogočna tudi v sodobnem času; ljudje jo krivijo za svoje številne težave. Simbolna podpora, ki je ljudi združila ob skupni obsodbi preteklosti leta 1989 ali leta 1990 in 1991, se je začela izgubljati, ko so ljudje dojeli, da se je država umikala s področja tako imenovanih družbenih dolžnosti. Kot je zapisal Zygmunt Bauman, je država opustila svojo odgovornost, še preden so njeni subjekti prenehali biti njeni klienti (Bauman 1992: 120, po Buchowski 2001: 91). Proces privatizacije in ekonomskega rekonstruiranja je spremljala hkratna individualizacija socialnih, zdravstvenih in pokojninskih zavarovanj, kar je povzročilo korenite spremembe tudi na trgu delovne sile. V sodobnem času se pojavlja ideja samoodgovornosti tako v podjetniških strategijah, na trgu delovne sile, kot na področju zdravstva, sociale, šolstva, skratka v življenju posameznika nasploh.

»Otrok gre tudi enkrat od staršev. Saj mu daš tudi še za jesti, ne moreš pa ga neprestano imeti na prsih, tudi fabrika ne more od države kar naprej cuzati. Pomagati, ampak pomagati, da bo firma obstala, da bo delo teklo, ne da bi ti država dala samo eno plačo. Si pa moraš potem pomagati sam. To je pa od vodstva odvisno, pri nas imamo slučajno srečo, ker imamo takšnega direktorja.« Vzdrževalec je za ključno izpostavil spremenjeno razmerje med administrativnim sistemom in podjetjem v socialnem prostoru. S prevzemanjem in prilagajanjem družinskih metafor je v transformacijo

vključil zgodbo o odraščanju. Preteklost je portretiral kot obdobje otroštva, ki mu je logično sledil proces in čas osamosvajanja. V preoblikovanem razmerju pa je centralno vlogo pripisal direktorju.

Ker je Predilnica primer še delujočega podjetja, to pripomore k posebni interpretaciji odgovornosti administrativnega sistema ali direktorja. Zaposleni in upokojeni namreč v svojih interpretacijah tako za pretekli kot sodobni čas direktorju pripišejo osrednjo vlogo. Na drugi strani pa mediji, sindikalisti, brezposelni ali tisti, ki o svoji prihodnosti niso gotovi, več odgovornosti in dolžnosti v sodobnem času pripisujejo administrativnemu sistemu: *»Pa so se menjavali direktorji in vse se je prodajalo, nikoli ni bilo denarja. Samo kaj, ko ne veš, pa delaš tako kot zmeraj. Za direktorja pa je vedno čez milijon colenge. Za kar se zdaj dela, je kriva naša zakonodaja, če bi gledali oni v parlamentu, kako mora trpeti delavec, kako mora živeti, bi lahko kakšno besedo dali tudi tekstilcem...«* Tako je razmišljala proizvodna delavka v tekstilni tovarni leta 2002 in me ob tem neprestano opozarjala na strah pred negotovo prihodnostjo. Danes tovarne, kjer je delala, ni več. Dejansko pa na trgu dela v devetdesetih letih dvajsetega stoletja problem ni bila le množica odpuščenih – odpuščeni pogosto niso dobili odpravnin in preteklih neizplačanih plač.

Preteklost in sedanjost

Študije postsocializma opozarjajo na vlogo in pomen socialistične preteklosti v sedanjosti. Ob tem pa vendar velja premisliti, da ob dokazovanju kontinuitete med socializmom in postsocializmom ne spregledamo, da je preteklost preoblikovana in konstituirana kot odgovor na sodobne napetosti in tržne iniciative. Raziskovalci ne odkrivamo »ostankov« oziroma dediščine socialistične preteklosti, temveč analiziramo različne načine prepletanja preteklosti in sedanjosti (Burawoy in Verdery 1999). Odzivi ljudi v sodobnem času so tudi reakcije na mednarodne povezave in premestitve kapitala v institucijah, s katerimi se soočajo nekdanje komunistične države. Slovenija je v mreže delovanja nekaterih od naštetih mednarodnih organizacij vstopala v devetdesetih letih, leta 2004 pa je postala formalna članica EU in Nata.¹⁵ Problematika tekstilne industrije se neprestano vključuje v globalno politično areno. Gospodarski strateški dogovori kažejo na preoblikovanje razmerij moči v svetovnem prostoru in na nove polarizacije v svetu (predvsem med Kitajsko, EU in ZDA). Na mikroravni se s takšnimi konflikti in politikami soočajo in jih (so)oblikujejo tako upravitelji še delujočih tekstilnih tovarn v Sloveniji kot tudi tekstilni delavci.

Raziskovanje načinov, kako se posamezniki spominjajo preteklih dogodkov oziroma kako z dejanji v sedanjosti reinterpreterirajo preteklost, je pomembno za razumevanje sodobne socialne dinamike in socialno identifikacijskih procesov. Ljudje v specifičnih situacijah in relacijah oblikujejo konkretne podobe preteklosti, ki legitimirajo njihove sodobne položaje ter socialne vezi med njimi. Redefinicija socialnega spomina je povezana z redefinicijo osebne in skupinske identifikacije in je fluidna ter situacijsko prilagodljiva. Koncept socialnega spomina razlikujem od nacionalnega spomina, ki na osnovi skupnih vsakdanjih spominjanj razlaga dominantno zgodbo, kjer protislovja in napetosti poenoti koherentna zgodba. Socialni spomin ostaja protisloven (Vodopivec 2007).

¹⁵ Slovenija je postala članica Mednarodnega denarnega sklada in Svetovne banke leta 1993, Svetovni trgovinski organizaciji pa se je pridružila leta 1994. Leta 1997 je podpisala sporazum, s katerim se je zavezala uskladiti svojo zakonodajo z zakonodajo EU. Sporazumu pa so sledile številne reforme.

Upokojeni, brezposelni in še zaposleni s spominom na pretekli pomen dela utemeljujejo svoja pričakovanja in zahteve tudi v spremenjenem sodobnem socialnem okolju. Pri tem je pomenska konstrukcija tovarne kot socialističnega projekta za ljudi pomembna, saj na različne načine legitimira njihove sodobne položaje. »Kako je težko spreminjati to socialistično miselnost,« mi je v proizvodnji rekel vodja oddelka, »v kateri smo odraščali, da je treba zase poskrbeti in ne pričakovati, da bodo drugi poskrbeli za tebe.« Pa vendar ne gre zgolj za to, da ljudje težko sledijo spremembam, kot je opozoril vodja, temveč v sodobnem času vzpostavljajo spomin na socialistično preteklost, ki utemeljuje takšna pričakovanja in zahteve. Po eni strani tak spomin krepi občutke kolektivne marginalnosti in s tem stopnjo solidarnosti med delavci v nasprotju z državo in njeno politiko. Po drugi strani pa prav zaradi takega spomina delavci pričakujejo večjo zavzetost upravno-administrativnega sistema. Po analizi pripovedi so spreminjanje tovarniških režimov predvsem delavke in delavci izkusili kot izgubo svojega položaja.

Mediji, ekonomske in politične elite so pričeli v devetdesetih letih v ospredje postavljati popolnoma druge akterje, kot so jih postavljali v socialističnem času. Delavci, ki so bili v preteklem sistemu portretirani kot nosilci revolucije in revolucionarne zavesti, so v sodobnem času tisti, ki v javnem diskurzu kot relikti socialističnega ekspanzivnega zaposlovanja v industriji odplačujejo napake socialističnega režima. Liki požrtvovalnih tekstilcev so se v medijih spremenili v izčrpane žrtve socialističnega gospodarstva. Izginili so z naslovnih in iz dokumentov, na njihovo mesto so stopili menedžerji. Ob tem ne smemo pozabiti na vlogo javnega diskurza o pomenu industrijskega dela, ki je v preteklem političnem režimu utemeljeval ključno mesto delavke ali delavca in njunega dela. Po analizi pripovedi ugotavljam, kako močno je vplival na njuno doživljanje delovnega okolja. Hkrati pa je organizacijska struktura tovarne krepila pripadnost tovarni in s tem njuno mesto v socialnem prostoru.

Na prvi pogled bi lahko rekli, da pripovedovalci vrednotijo spremembe, ki so se zgodile, z vidika pozitivnosti ali negativnosti. Ljudje presojujejo preteklost v sodobnih napetih in konfliktnih situacijah ter v spremenjenih razmerah, ko pretekle samoumevnosti, kot so na primer socialne pravice, stalna zaposlitev, stabilni prihodki, pokojnina, popolnoma brezplačno izobraževanje in zdravstvo, v sodobnosti ne obstajajo več. Pa vendar ne gre toliko za ponovno vrednotenje sprememb kot za strategije, s katerimi ljudje v vsakdanjem življenju iščejo svoj položaj in svoje mesto v socialnem prostoru, ki se je spremenil.

Reference

Bauman, Zygmunt

1992 'The Polish Predicament: A Model in Search of Class Interests.' *Telos* 25(2): 113–130.

Berdahl, Daphne, Matti Bunzl in Martha Lampland, ur.

2000 *Altering States: Ethnographies of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Michigan: University of Michigan Press.

Brumen, Borut in Rajko Muršič

1999 'Uvod v odčaranje tranzicije.' V: *Cultural Processes and Transformations in Transition of the Central and Eastern European Post-communist Countries*. Borut Brumen in Rajko Muršič, ur. Etnološka stičišča 9. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani. Str. 7–12.

- Buchowski, Michał
- 2001 Rethinking Transformation: An Anthropological Perspective on Postsocialism. Poznan: Wydawnictwo Humaniora.
- Burawoy, Michael in Katherine Verdery
- 1999 'Introduction.'V: Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World. Michael Burawoy in Katherine Verdery, ur. Lanham: Rowman & Littlefield. Str. 1–18.
- Clarke, Smith, ur.
- 1995 Management and Industry in Russia, Formal and Informal Relations in the Period of Transition. Moscow: Centre for Comparative Labour Studies Warwick, Institute for Cooperative Labour Relations Research.
- Dunn, Elizabeth C.
- 2004 Privatizing Poland, Baby food, Big Business, and the Remaking of Labor. London: Ithaca, Cornell University.
- Kürti, Laszlo
- 1996 'Fieldwork Experiences in Socialist and Post-socialist Hungarian Communities.'V: MESS: Mediterranean Ethnological Summer School, Piran, Pirano, Slovenia 1997 and 1998, Vol. 3. Zmago Šmitek in Rajko Muršič, ur. Ljubljana: Županičeva knjižnica. Str. 185–208.
- Makarovič, Gorazd
- 1995 Slovenci in čas. Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja. Ljubljana: Krt.
- Martin, Emily
- 1994 Flexible Bodies. Boston: Beacon Press.
- Muršič, Rajko
- 1999 'On globalisation, westernisation, popular music and similar issues in the times of the transition of post-socialist countries.'V: Cultural Processes and Transformations in Transition of the Central and Eastern European Post-communist Countries. Borut Brumen in Rajko Muršič, ur. Etnološka stičišča 9. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani. Str. 139–156.
- Niedermüller, Peter
- 2004 'Arbeit, Identität, Klasse: Der Sozialismus als Lebensentwurf.'V: Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus: Erkundungen zum Arbeitsleben im östlichen Europa. Klaus Roth, ur. Münster: Lit. Verlag. Str. 23–37.
- Prašnikar, Janez
- 1997 'Obnašanje slovenskega podjetja v prehodnem obdobju: Prehod in prestrukturiranje slovenskega gospodarstva.'V: 1. letna konferenca Znanstvene sekcije Zveze ekonomistov Slovenije. Rasto Ovin in Neven Borak, ur. Ljubljana: Zveza ekonomistov Slovenije. Str. 71–87.
- Prašnikar, Janez, ur.
- 1999 Poprivatizacijsko Obnašanje Slovenskih Podjetij. Ljubljana: Gospodarski Vestnik.
- Rappl, Lea
- 1967 'Problematika zaposlenih mater v Predilnici Litija, ki delajo na vseh treh posadah tj. tudi ponoči.' Neobjavljena diplomska naloga. Kranj: Višja šola za organizacijo dela.
- Ribnikar, Ivan
- 1996 'Money and Finance in the Eighth Year of Transition – The Case of Slovenia.'Članek pripravljen za Mednarodno konferenco ob 50. obletnici Ekonomske fakultete v Ljubljani, 18.–19. september 1996.
- Rofel, Lisa
- 2001[1997] 'Rethinking Modernity: Space and Factory Discipline in China.'V: Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology. Akhil Gupta in James Ferguson, ur. Durham in London: Duke University Press. Str. 155–178.
- Shore, Chris in Susana Wright
- 2000 'Coercive Accountability: The Rise of Audit Culture in Higher Education.'V: Audit Cultures. Marilyn Strathern, ur. London: Routledge. Str. 57–89.
- Svetec, Zoran
- 1994 'Izobraževanje za kakovost.'V: Organizacija, informatika, kadri pri vodenju in upravljanju družb: XIII. posvetovanje organizatorjev dela, Portorož, Avditorij, 7. in 8. april 1994. Kranj: Moderna organizacija.

Szelenyi, Ivan

1995 The Rise of Managerialism: The New Class after Fall of Communism. Discussion paper 16.
Budapest: Institute for advanced study.

Vodopivec, Nina

2007 Labirinti postsocializma: Socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev. Knjižna zbirka
Documenta 16. Ljubljana: ISH.

Wright, Susana

1994 Anthropology of Organizations. London in New York: Routledge.

Politički mitovi proistekli iz koncepta SFRJ - mitologija Mire Marković

Uvod

U ovom radu utvrđuju se politički mitovi u delima Mire Marković proistekli iz koncepta SFRJ, tj. motivi koncentrisani oko četiri osnovne političko-mitske konstelacije: zavere, spasitelja, zlatnog doba i jedinstva. Takođe, ispituje se prisustvo taktičkog uticaja i manipulativnog kreiranja političkih mitova, a time i dilema distinkcije političke mitologije i političke propagande. U zaključku se ukazuje na opasnost prenošenja mitske percepcije u aktivnu politiku i javno mnjenje, kao i potrebu da se prouči svaki novoosvešćeni mit, barem onolikim intenzitetom kolikim je bio propagiran.

Mit i propaganda

U prethodnom veku postojali su mnogi predmeti ili naučne discipline naslovljene: Istorija filozofske misli, Istorija i razvoj političkih ideja, Istorija religije i sl. Čovek (i ljudski rod) se razvija u odnosu prema drugima, svetu koji ga okružuje, prema sebi samom, ali i prema svojim tvorevinama. Osvrćemo se za životom i istorijskim periodima, uočavamo i analiziramo sisteme misli, organizovanja, upravljanja, ne bi li shvatili obrasce i mehanizme koji bi nam pomogli u poimanju i organizovanju sadašnjosti i budućnosti. Slično je i sa poimanjem mita, koji je svoj put započeo racionalnom izmenom pristupa antičkih filozofa, pa preko renesanse do romantizma, koji se često optužuje za njegovu revitalizaciju, što je dovelo do stvaranja kulta vođe iz koga su se razvili oblici političkih mitova dvadesetog veka. Od kako je došlo do sekularizacije religije i gubljenja uticaja crkve i njene dogme koja je organizovala i davala red u društvu, ta uloga se prenosi na politiku i političke ideologije i mitove. »Dolazi do promene funkcije jezika i reč postaje nabijena emocijama, magijska – ima za cilj uticaj« (Cassirer 1972: 74).

Takvo shvatanje političkog mita se gotovo izjednačava sa definicijama političke propagande koja se najčešće definiše kao širenje ideja i stavova sa ciljem izazivanja željenog postupka. »Ona je prisutna tokom obrazovanja kada se učenici pretvaraju u pogodne primaocce poruka, što znači da bi bez ubeđivanja bilo teško zamisliti odgoj potomstva, a bez tih delatnosti razvoj čovečanstva ne bi daleko odmakao« (Isaković 1991: 12). Ovo veoma podseća na Strosovo (Lévi-Strauss 1988) određivanje suštine mita kao poruke, čiji su primaoci sadašnje generacije, a pošiljaoci davni preci koji na taj način vrše indoktrinaciju novih članova društva. U ovom slučaju, obzirom da nije u pitanju tradicijsko društvo čija se struktura i uloge sporo menjaju, već ubrzano, dinamično i savremeno, pošiljaoci i primaoci su u sinhronoj dimenziji. Mada, jedna propagirana ideja, kada se dovoljno duboko učvrsti u svesti, nastavlja da se prenosi sa kolena na koleno kao i ostale kulturne činjenice. Što se tiče čitljivosti poruke, situacija je slična. U mitu je ona skrivena i iznad uobičajenog lingvističkog izraza, i njegovo

značenje se nalazi u načinu na koji su mu kombinovani elementi, što je veoma često slučaj i sa političkom propagandom.

U ovom radu primenjuje se Žirarde-ov (Girardet 2000) način sistematizacije građe, određenja funkcija mitova, i delimično, njihovih tumačenja. Delimično, jer on na samom kraju u pomoć poziva nacionalni mentalitet ne zadržavajući se na objašnjenju tog pojma kome bih ja suprostavila Fromov (Fromm) pojam društvenog karaktera uz sve uslove njegovog formiranja, promena i njegovih funkcija (Fromm 1980: 66–79). Pozivanje na nacionalni mentalitet omogućava olake generalizacije, kakvih je previše u politici, ne mora ih biti i u nauci.

Zavera

U temi zavere se uvek radi o borbi za potčinjavanje sveta i volji za moći, što su ciljevi neke zastrašujuće Organizacije. Ogroman značaj pridaje se sredstvima informisanja. Kako Žirarde primećuje, uvek dolazi do demonizacije zaverenika i borba protiv njih se predstavlja kao borba dobra i zla (Girardet 2000: 34–55). Vlast stalno iznosi optužbe o postojanju zavere kako bi se oslobodila nabeđenih ili stvarnih protivnika i kako bi prikrla vlastite greške.

Strane sile i Peta kolona

U intervjuima i dnevnim zapisima Mire Marković, preovlađuje uverenje da je rat u bivšoj SFRJ izazvan spolja (Marković 1998a: 12, 243–246) i uz pomoć saradnika unutar zemlje. Devedesete godine, spoljni faktor je amorfan i neprecizno determinisan izvor nedobronamernih poteza, a unutar zemlje je to nacionalistička, zaostala svest. Početkom 1991, saznajemo da je njihovo opredeljenje antijugoslovensko i da imaju interes u gubljenju samostalnosti Jugoslavije i leve orijentacije. U 1992. godini, strani elementi bliže su određeni kao svetske sile čime pretpostavljamo njihovu moć-svemoć dok se unutrašnji elementi individualizuju i postaju nacionalni lideri i ideolozi (Marković 1993: 31–32, 73–76, 99, 127). Krajem godine više nema dileme. Spolja su investitori i komandanti, koji komanduju specijalnim ratom, a unutar zemlje su njihovi saveznici, po prvi put nazvani Petom kolonom.

Tokom 1993, ti moćnici se grupišu u jednu veliku imperiju na planeti koja teži da potpuno zavlada i uspostavi Novi svetski poredak. Tada je prvi put izražen klasični cilj zavere i pomenuta ova sintagma. Sredinom 1994, inače godine pozitivnog raspoloženja za mir u Bosni, u svom pisanju Mira se vraća tajnovitosti identiteta glavnog izvora spolja (Marković 1998a: 12, 243–246) i podseća da su krvoproliću, namerno ili nehotice, doprineli neki centri političke moći (Marković 1998b: 24). Zanimljivo je ovo ublažavanje govora i stava u vreme popuštanja pritiska, što je u političkoj propagandi poznato kao tehnika eufemizma. Jedna imperija se ponovo razbija na množinu centara moći kojima se daje mogućnost da su nehotice povlačili poteze u prilog ratu. Ovakva promena može biti iracionalna, ali i taktička, jer u slučaju prekida rata i sankcija ne treba biti protivnik sveta već sa istim uspostaviti veze. Tada piše i o izrugivanju rokerske jugonostalgije u čemu vidi dokaz da su svetski moćnici sve vreme ovde imali saveznike, i zatim,

po prvi i jedini put, dolazi do inverzije u njenom viđenju procesa, odnosno otvara mogućnost da su unutrašnji elementi u stvari bili inicijatori rušenja svoje zemlje, pa su za to tražili saveznike van nje (Marković 1998b: 50–53). Međutim, tu opciju ne elaborira jer bi u tom slučaju bila odstranjena bitna uloga globalne zavere protiv levičarski uređenih država, a takođe bi bilo teško objasniti otkud tako veliki broj autohtono subverzivnih elemenata sa jasnom idejom razaranja jednog tako savršenog sistema kao što je bila SFRJ.

Krajem 1996, nošenje nemačkih i američkih zastava na beogradskim demonstracijama kao izraz želje za ponovnim povezivanjem sa svetom, poredi sa pevanjem *Danke Deutschland* u Hrvatskoj, i unutrašnji elementi se omasovljuju te ih čine svi demonstranti. I nakon godinu dana od demonstracija podseća na njihov kvislinški karakter (Marković 1998c: 239–240), a u predgovoru Dekatlona piše: »Skoro će dve godine od te spolja podstaknute i iz sebe nadahnute mržnje koja je harala ulicama Beograda kao srednjovekovna zarazna bolest, kao rušilačka kulturna revolucija, kao nasilje koje je nosilo u sebi nagon samouništenja koji ponekad u prirodi ispoljavaju neke vrste pre nego što će iščeznuti« (Marković 1998d: 13). Ponovo zanimljivo poistovećivanje društva sa vlasti. Ako stotine hiljada građana, a i sama je navela da je među njima bilo studenata, dece, baba i deda i intelektualaca, u Beogradu i drugim gradovima Srbije, demonstrira, jesu li oni društvo, deo društva ili jednostavno zarazna bolest koju treba u najboljem slučaju izlečiti kako bi ponovo sva supstanca bila ista. Ako do toga ne dođe, ostaje nada da će sami od sebe iščeznuti.

Kada su se čule prve najave mogućeg bombardovanja od strane NATO pakta, upozorava da se treba plašiti prognoza, a ne prognoza, jer su oni opasniji čak i ako su im prognoze tačne: »Novinari tzv. nezavisnih medija 1990 – 1998, su ti koji prijavljuju svoj narod novom okupatoru, Novom svetskom poretku. I još je njihova aktivnost javna. Savremeni potkazivači ne samo da rade javno, već je potkazivanje legalno oružje modernog doba, ali ovim našima ni to nije dovoljno, nego prizivaju i fizičko« (Marković 1998d: 299–303). Dakle veće zlo i opasnost su oni koji upozoravaju, nego oni koji prete i oni koji imaju vlast da delaju u pravcu rešenja i izbegavanja date pretnje. Mediji ne prenose objavljene informacije i saopštenja već proriču i predviđaju, time ustvari prizivaju, a uz to imaju moć da materijalizuju događaje. Potpuna mistifikacija politike, mišljenja i verovanja.

Mediji i propaganda

Mira Marković pridaje veliku ulogu i moć sredstvima informisanja i izražava uverenje da »ono što je u štampi napisano, brzo i lako ulazi u svest ljudi« (Marković 1998b: 55). Takvo uverenje zasnovano je na određenoj upućenosti, jer pored činjenice da je profesor sociologije, ona je bila i predsednik Komisije za ideologiju, Univerzitetskog komiteta SK u Beogradu (Marković 1993: 13–15). Uvek je isticala da je rat u SFRJ otpočeo 1990, strašnim informativnim ratom, i da je jugoslovenska štampa odigrala glavnu ulogu u projektu rasturanja Jugoslavije, kreiranjem i hiperbolisanjem razlika među narodima u unapred isplaniranoj funkciji izazivanja građanskog rata (Marković 1993: 65). Tvrdi da je desnica imala najveći uticaj na javno mnjenje (Marković 1993: 76), ali sa druge strane smatra da je ekspanzija

nacionalizma podstaknuta od strane vlasti ali da je rukovodstvo primorano da tako postupa kako bi zadovoljilo potrebe svojih »podanika« (Marković 1993: 107–110). Konsekventno njenom shvatanju formiranja javnog mnjenja, nacionalizam je krenuo iz rukovodstva, ali kako je ono u to vreme još uvek komunističko, opravdava ga udovoljavanjem masi koja se međutim, takođe po njenom shvatanju, formira sa vrha. Tako da nije jasno odakle ti podanici toliko moćni da utiču na rukovodstvo koje opet utiče na društvo i čini ga nacionalističkim, pa time i podanicima (Marković 1993: 61–62). Naravno, nije objašnjeno ni kako i kojim sredstvima je desnica u to vreme imala najveći uticaj na javno mnjenje. Treba pomenuti i činjenicu da od svih brižljivo sakupljenih intervjua i zapisa od 1988. do 1998, nema ni jednog jedinog iz 1989. godine. Ovako prikazana situacija bila bi delimično logična da je pomenula interakciju pošiljalaca i primalaca poruka, uticaj i život same poruke jednom odaslate u etar koja se prima i raznoliko shvata, izmenjena nadalje prenosi i nastavlja samostalni život i vrši uticaj sa možda potpuno suprotnim efektima od prvobitno zamišljenih. Međutim, u svemu ovome, jedino je pitanje odgovornosti jasno.

Nakon razbijanja SFRJ, uloga i funkcija štampe u trećoj Jugoslaviji ostaje ista, a njihovom uređivačkom politikom dominira laž i zloba (Marković 1998b: 139–140). Smatra da će druga polovina dvadesetog veka ostati zapamćena po specijalnom ratu sredstava informisanja, kojim su dobijene bitke protiv država, naroda i ideologija (Marković 1998b: 219–222). U avgustu 1997, ponovo ističe da opozicija ima više sredstava informisanja od države, i iako priznaje da je Televizija Srbije u rukama vlasti, tome ne pridaje veliki značaj. Tako bi se stekao utisak da ona štampi daje mnogo veću prednost nad televizijom, međutim, kada piše o televizijama u službi nekih drugih vlasti i država situacija je drugačija. Tada ona agresivno i imperijalno nastoji da nametne stav i bude nosilac jednog tumačenja. CNN naziva medijskim imperatorom kraja dvadesetog veka, i poredi ga sa katoličkom crkvom u petnaestom veku koja je sve cenila i sve sankcionisala (Marković 1998c: 125–126, 135–136, 295–296). Dakle velika je moć slike i televizije koja se spolja okomila na Jugoslaviju. Veliki je njen uticaj protiv koga se ne može. Međutim, unutar zemlje, iako je kontrola televizije gotovo potpuno u rukama vlasti, preko te činjenice se prelazi kao da ona nema apsolutno nikakvog značaja. Štampa je ta koja ima moć, time i odgovornost, i na kraju snosi i svu krivicu za zla koja su se desila, počev od ratova, preko bede, pa do bombardovanja.

Nacionalizam i razlozi za njegovo podsticanje

Jasno je da je eskalacija nacionalizma dovela do mržnje koja je pripremila narode na prihvatanje mogućnosti rata kao načina razrešenja svih problema kojima su uzroke videli u drugim narodima. Kada oktobra 1993. novinar pominje Gazimestan kao početak srpskog nacionalizma, Mira Marković objašnjava da je raspad Jugoslavije počeo pre Gazimestana, Cankarevog doma i Starog trga, još Ustavom iz 1974, kojim su od republika formirane države. Ističe da je Tito bio glavni integrativni faktor u SFRJ. Nakon njega, republički predstavnici u federaciji počeli su međusobno trvljenje oko prestiža na vrhu u čiju svrhu su aktivirani nacionalni interesi i razlike. Eskalacija nacionalizma je bila posledica sukoba među šefovima, odnosno šest kandidata koji su se nadmetali za čelo Jugoslavije i počeli

održavati zatvorene sednice. Objlašnja da se na Osmoj sednici CKSK Srbije održane septembra 1987, nije radilo o odbrani »srpskih interesa«, već o ideji društvene reforme u koju je spadalo i rešenje statusa Srbije u okviru SFRJ (Marković 1998b: 149–152). Septembra 1997, deset godina nakon ove sednice, piše da je pitanje da li će se požar na Kosovu gasiti ili posmatrati podelilo srpsko rukovodstvo. Na sednici Skupštine SR Srbije, u SC-u, 28. marta 1989, usvojen je amandman na Ustav Republike Srbije čime je Srbija postala ravnopravna sa ostalim republikama. »Od 1987 do 1990, u političkim govorima dominirala je reč društvena reforma, a onda je stigla 1990, i vrata su joj zatvorena. Poraženi na toj sednici tvrde da je ona početak srpskog nacionalizma, odgovornog za sve nevolje u Srbiji, Jugoslaviji i svetu. Drugi su je posmatrali kao srećan početak razlaza sa zabludom koja se zvala Jugoslavija« (Marković 1998c: 159–164).

Dakle, okupljanja naroda 1988, u kojima je ona imala ulogu, etički su ispravna, a strah od Srba je nerealan jer, između ostalog, srpski komunisti vode oštru i principijelnu borbu protiv nacionalista. Iz 1989. godine nema nikakvih zapisa, dok se već 1990. pojavljuju nacionalne partije koje su takve jer ne poseduju nikakve bolje ideje. Srpski nacionalizam je primitivan i agresivan, a uzroci su mu na prvom mestu podsticaji sa strane. Njegovi predstavnici su ljudi različiti od onih iz prethodne decenije, protiv kojih očito nije uspela oštra i principijelna borba. U Srbiji se nacionalizam nalazi izvan institucija sistema te vlast ne snosi odgovornost. Nacionalistima smatra sve koji nemaju pozitivan odnos prema SFRJ. Srpski nacionalizam ne određuje već opisuje. Ona ne razjašnjava: kako je iz pre svega spoljašnjih, a potom i unutrašnjih razloga došlo do raspada države; zašto je ekonomski razvoj zamenjen primitivnom tendencijom ljudi različitim od uskog kruga kome je ona pripadala 1980-ih; i zašto su reformi iz 1991. zatvorena vrata. Bez ikakvog objašnjenja, kao da je sama revolucija Zemlje oko Sunca donela rat.

Odgovornost i krivica - »Uostalom, hteli ste kapitalizam!«

Do sada možemo zaključiti da za rat i raspad SFRJ odgovornim smatra strane sile i Novi svetski poredak, nemoralnu Petu kolonu i njihove medije, nacionalističke vođe sva tri naroda u bivšoj Jugoslaviji, kao i informativni rat koji je krivac i direktni izazivač fizičkog. Odgovornost generala Mira Marković minimizira (1993: 200–202), a takođe ne vidi krivicu ni prethodnih generacija, što obrazlaže opisom idiličnog stanja društva iz njihovog vremena. Dakle, separatizam su uvele nacionalističke partije, a marta 1991, saznajemo da je uzrok njihovog pojavljivanja i delanja uvođenje višepartijskog sistema koji nije doneo ništa drugo do deobe, mržnje i potencijalnog masovnog nasilja. To ponavlja i oktobra 1994 (Marković 1998b: 31–32).

Unutar treće Jugoslavije, uzrok eskalacije svih oblika društvene patologije vidi u promeni društvenog sistema i uvođenju kapitalističkog društva po zahtevu Novog svetskog poretka (Marković 1993: 263; 1998a: 43; 1998b: 100–103). Pored kolektivne odgovornosti za promenu društvenog sistema (koja je bila uzrok svih zala od pojave nacionalističkih partija), preko rata, do štrajka GSB-a, odgovornost za nedostatke civilizacije 1993, pripisuje muškom uticaju (Marković 1998b: 38, 49). Ukazuje da su muški sukobi dali identitet ovoj civilizaciji, a za retke žene političare koje su učestvovala

u raspadu Jugoslavije, navodi moguće »endokrinološke poremećaje hormonalne prirode« (Marković 1998c: 153).

Zatim sledi još jedan zanimljiv krivac – geografska širina i dužina. Balkan je reč koja objašnjava, ujedno i uzrok i posledica (Marković 1993: 118; 1998b: 23, 61, 130–132, 263–266). Sudbina Balkana je da na njemu bude smešten sav »tehnološki i mentalni otpad Evrope«, a čovek je pred tom sudbinom nemoćan (Marković 1998c: 159). U julu 1998, saznajemo da je u stvari Evropa kreator ovakvog Balkana. Zanimljivo je da, kao što je već pomenuto u delu o zaveri, samo u periodu popuštanja pritisaka (mogućnost mira u Bosni 1994. i skidanje sankcija u oktobru 1996.), postaje racionalnija i saopštava da je odgovornost na »nama« (Marković 1998b: 277–278).

Uvek se borila da opovrgne mišljenje da Milošević ima veze sa srpskim nacionalizmom (Marković 1993: 257–260; 1998a: 108). Na pitanja: ko je organizovao »događanje naroda«, pohod na Ljubljanu, ko je inicirao blokadu za slovenačku robu i nije li Milošević govorio »svi Srbi u jednoj državi«, ističe da je odgovornost na sva tri naroda i objašnjava da se u toj rečenici misli na Jugoslaviju čije očuvanje nije bilo na štetu drugih naroda (Marković 1993: 257–262). Objasnjava da su sve stranke iz Skupštine pozvane u Vladu kada se 1998. internacionalizovao problem Kosova. Međutim, nije bilo dovoljno proširiti odgovornost na sve političke subjekte već je u aprilu raspisan referendum na kome je trebalo da se građani izjasne da li prihvataju mešanje stranog faktora u rešavanju problema na Kosovu – da ili ne. Za rezultate, Mira Marković kaže da su »bili onakvi kao što su se u Srbiji i očekivali, te će se autističnim, nedemokratskim, nenarodnim, proglašiti – narod« (Marković 1998c: 270).

Iz svega do sada navedenog mogu se primetiti dva osnovna načina prenosa odgovornosti. Jedan je njena eksterniorizacija, a drugi je kolektivizacija. Do raskrinkavanja zavere uvek dolazi u trenucima psihološke i društvene nesigurnosti (Girardet 2000: 60), u ovom slučaju zbog raspada jedne države sa uređenjem utemeljenim na jakim idealima bratstva, jedinstva i ravnopravnosti uzdignutih na nivo svetosti. Funkcija takve konstrukcije bila je određivanje i imenovanje krivaca i distanciranje od istih kako bi se nezadovoljstvo u društvu kanalisalo u bezbednom pravcu.

Zlatno doba

Drugačije oblike društvenog života proistekle iz naglih promena, Mira Marković oseća tuđim i javlja se svest o posebnosti nje i istomišljenika, te potreba jasnog razgraničavanja od sebi suprotnih koje ujedno smatra odgovornim. U takvim uslovima sadašnjice koju doživljava kao propast, nered i iskvarenost, u sećanje priziva izgubljena stara dobra vremena, poziva na njihov povratak i proročki najavljuje njihovu obnovu.

»U ekscesnom istorijskom stanju spava jutros moja Republika«

U skladu sa marksističkim linearnim shvatanjem istorije u kojoj ljudska društva prolaze kroz uzastopne i nepovratne faze i streme ka ishodu različitom od svih prethodnih (Girardet 2000: 147), detektovanje bilo

kakvog označioca perioda pre Drugog svetskog rata u javnom govoru i društvenim aktivnostima, Mira Marković doživljava kao apsurd istorijske egzistencije. Zakonitosti dijalektičkog procesa da nakon potiskivanja jedne ideje na užrb druge, kada dođe do oslobođenja stega kontrole proces ide u svoju krajnost, i ima potrebu da potisne i negira ideju koja ju je ugrožavala kako bi povratila svoj legitimitet, Mira Marković ne uviđa i sama im podleže. S toga, u svemu vidi čistu, smišljenu i do detalja sprovedenu zaveru u cilju brisanja sećanja na 50 godina komunističke prošlosti: od NOB-a i njenih heroja, preko spomenika, naziva ulica, ličnosti i ideja pa sve do aktuelnih predstavnika te orijentacije. Dakle, sami elementi nacionalnog i verskog u medijima i društvenoj praksi, bilo da je u pitanju prilog o Solunskom frontu, pominjanje 7. jula kao lvandana a ne kao ustanka, ili okrugli sto Ministarstva za ekologiju i Bogoslovskog fakulteta koji doživljava kao poništavanje nauke, označavaju fašističku, petokolonašku i nazadnu orijentaciju, suprotnu smeru kretanja istorije (Marković 1998a: 74; 1998b: 147–149; 1998c: 99–102). Istorija prema njenom shvatanju ima svoj unapred utvrđeni logički put razvoja, u kome svaki budući stepen podrazumeva humanije uređenje sveta. Stoga, sve što odstupa od takvog pravca je antikretanje, antiistorija, istorijski eksces koji će brzo nestati (Marković 1998a: 19–20, 55–56, 86–87, 107).

Kada oktobra 1996. piše o neuspehu socijalizma izražava uverenje da je to samo kraći ili duži interval civilizacijske disharmonije i istorijske zbrke. Najavljuje 21. vek kao epohu radikalnih progresivnih promena, dok je kraj 20. veka samo »kratki istorijski eksces, čovekov nesporazum sa vremenom« (Marković 1998c: 12, 218). Po njoj srećne utopije pobeđuju, jer su jednostavno logičnije od crnih. Iako smatra da je civilizacija u krizi, za sebe kaže da je optimista jer su globalna kretanja čovečanstva uvek donosila progres (Marković 1993: 207–209).

Jugoslovenski, i socijalizam uopšte

Novembra 1988. ne prihvata izraz »kriza socijalizma«, jer je socijalizam uopšte, pa i jugoslovenski, na samom početku. Taj period smatra fazom stagnacije kojoj daje mogućnost i regresije, ali je sigurna da će se iz nje izaći putem reformi za koje se ona zalaže i koje će dovesti do opšteg prosperiteta. Ona zastupa društvenu svojinu i tvrdi da će se u nju transformisati i privatna svojina u kapitalističkim privredama jer razvoj čovečanstva ide ka socijalizmu. Veruje da će podela na bogate i siromašne biti ukinuta, i da će se socijalistički odnosi na globalnom nivou ponovo uspostaviti. Oktobra 1992. godine saopštava svoju viziju budućeg novog socijalizma i nije joj bitno kako će se zvati ukoliko bude ekonomski bogat, tehnološki i kulturno razvijen, u kome su ravnopravni narodi i ljudi (Marković 1993: 13–15, 43–48, 53–54, 158–159, 197). U okviru tih promena na nivou globalnog društva vidi i rešenje položaja žene koji se na Balkanu nije promenio od druge faze varvarstva osim za vreme SFRJ. Međutim, ukoliko ljudi ne budu imali snage za to, veruje da će biologija učiniti svoje jer »muškarci postaju slabiji, bolešljiviji, ranije umiru, ne podnose kritiku i poraze, kad odu u penziju brzo ostare, konkurencija ih demoralizuje i nekritični su prema svom izgledu, znanju i ugledu« (Marković 1993: 37). Sigurna je da će dvadesetprvi vek biti vek levice, nauke i žena.

O budućem novom socijalizmu kao logičnom ishodu istorije piše od 1993. do 1996. kada izražava veru da se ide ka plemenitijem cilju – »tamo gde će čovek biti oslobođen zemaljskog bola« (Marković 1998b: 21). Međutim, 1998, zabrinuta što levica nije civilizacijski uragan koji menja svet, zaključuje: »sloboda je daleko – sa one strane reke na kojoj ne živi niko« (Marković 1998c: 303). Sam opis tog budućeg društvenog sistema bez zemaljskog bola govori sam za sebe, a baratanje vremenskim okvirom njegove realizacije koji je čas sasvim blizu, čas u neodređenoj budućnosti, a nekad gotovo nedostižno daleko, veoma je sličan mesijanskim najavama. One u osnovi sadrže nadu u život istih kvaliteta, a razlika je samo u dimenzijama u kojima taj život treba da se odvija i jeziku kojim se ta težnja saopštava.

Jugoslavija – nekad, sad, buduća

Dobrim starim vremenima se smatra situacija kada se sadašnjost i budućnost određuju prema onome što je bilo ili što se smatra da je bilo. »Dobra stara vremena« zbog veoma brzog ritma promena, najčešće nisu u dalekoj prošlosti, već nekoj bliskoj, tek minuloj epohi. Predstave o prošlosti vezane su za određenu viziju budućnosti kao što se viđenja budućnosti oslanjaju na prošlost (Girardet 2000: 159).

Mira Marković ni u čemu ne vidi krivicu u prethodnim generacijama, strukturama i akcijama vlasti za bilo šta što se 1990-ih desilo, a argument joj je idilični opis tadašnjeg društva. U maju 1993. primećuje jugonostalgiju u muzici, a dobar prijem Bajage u Ljubljani, potvrđuje joj ispravnost verovanja u Jugoslaviju. Često opisuje savršenstvo na čijem smo putu bili i koji će biti skora budućnost čovečanstva (Marković 1998a: 67, 128, 191, 239–243), a povodom 29. novembra i činjenice da je te godine možda poslednji put praznik, navodi reči Alekse Đilasa: »Federativna Jugoslavija je bila Evropa 21. veka« (Marković 1998b: 53). Jugoslaviju smatra domovinom, a sve njene narode pripadnicima jednog budućeg, jugoslovenskog naroda. Ne zna kada će se do tog društva doći. Ona je za socijalističku Jugoslaviju. Čak i kada bi bila ukinuta kao država to bi bilo privremeno i veruje da je njeno obnavljanje istorijski realno jer je pored interesa, jugoslovenskim narodima sudbina da žive zajedno (Marković 1993: 43–44, 55–56, 143–144).

Kada je januara 1992. Evropska zajednica priznala Sloveniju i Hrvatsku kao samostalne države, sigurna je da će videti Jugoslaviju kao zajedničku državu svih jugoslovenskih naroda, bez unutrašnjih granica kakve su postojale poslednjih 20 godina u SFRJ. Jedino nije sigurna kada. Ona je i za nove saveze na Balkanskom poluostrvu, šire od bivše SFRJ u čemu vidi rešenje svih problema svih naroda na Balkanu. Tvrdi da bi takvu konfederaciju prihvatili čak i kosovski Albanci ali bi to zavisilo od toga ko im formira svest (Marković: 250–252, 266–267). Sada je uverenja da ne samo južnoslovenski već i Balkanski narodi nemaju drugi izbor nego da žive zajedno ukoliko žele da istorijski opstanu. Dobila je podršku takvoj ideji, ali je nervira glorifikacija interesa kao motiva povezivanja, jer »na put ne navodi hladnoća, već čežnja za vatrom koja je večna« (Marković 1998a: 236).

Sila i nasilje

Još je Paskal primetio da pravedno, u praksi, zavisi od sile, i kako se nije moglo učiniti da ono što je pravedno bude i jako, učinjeno je da ono što je jako, bude pravedno. Kod Mire Marković, sa jedne strane imamo silu i njenu opravdanu primenu u korist pravde, a sa druge gnušanje prema nasilju usmerenom ka institucijama države i njihovim individualnim predstavnicima.

Marta 1991. u paralelnom intervjuu sa Stjepanom Mesićem na pitanje hoće li biti rata i kako se on može sprečiti, na drugi deo pitanja se ni ne osvrće i naznačava da je rat informacijama već u toku, a da je uloga armije u toj krizi ona, koja je predviđena Ustavom SFRJ, i koju građani koji se osećaju ugroženo očekuju od nje. Na pitanje šta misli o tome da srpski narod živi u jedinstvenoj državi ako je već legitimno pravo hrvatskog naroda da živi u svojoj državi, odgovara: »Srpski narod ne može prisiliti hrvatski da živi u Jugoslaviji ako on to ne želi. A Srbi u Hrvatskoj, u slučaju da se Hrvatska izdvoji iz Jugoslavije, mogu da ostanu u Jugoslaviji, znači izvan izdvojene Hrvatske, samo ako se promene granice sadašnje Hrvatske, a za to je potreban sporazum između Srbije i Hrvatske. Ne vidim drugo rešenje, osim rata, a za njega nisam. Regulisati postojeće granice ratom ...u Evropi 1991. je u najboljem slučaju arhaično« (Marković 1993: 80). Iako u svim kasnijim tekstovima naglašava da je uvek bila protiv rata, da se jugoslovenski narodi nisu morali rastati putem njega, niti su se uopšte morali rastati, iako podseća da za takav stav ima pisane dokaze iz tih godina, osim postavljanja nerešive situacije čiji ishod vidi upravo u ratu, kratke izjave da nije za njega, i intelektualističkog zapažanja da bi to u Evropi 1991. bilo arhaično, nigde ne nalazim detaljnije objašnjenje ili barem naznake mogućeg rešenja problema (Marković 1993: 80–81).

U decembru 1991. godine još je verovala da se Jugoslavija može odbraniti i da je u to vreme još uvek bila živa. Aprila 1991. nije odgovorila na pitanje kako gleda na upotrebu sile u brutalnom razbijanju martovskih demonstracija u Beogradu, opravdanosti i granicama njene upotrebe, bilo intelektualno-polemički ili državo-upravno, o čemu se kasnije izjašnjavala čak i kada su u pitanju knjige za lekturu.

Godine 1992. teško podnosi predizborne aktivnosti i poruke plakata, novinskih i TV izveštaja (Marković 1993: 130–132, 215). Godine 1993. izražava svoj prezir prema demonstracijama i optužuje opozicionu štampu za »nasilje ravno zločinu koje se treba kažnjavati« (Marković 1998a: 74). U maju 1997. saznajemo da nasilje ni u jednom obliku nije moglo doći do nje čak ni u školi jer nije prisustvovala časovima na kojima se analizirala Jama Gorana Kovačevića, ili Pisma Oskara Daviča, da nikada nije gledala ratne, kaubojske i krimi-filmove i da dok čita novine i knjige predoseti kada su delovi sa nasiljem, pa ih preskače (Marković 1998c: 85). Dakle, sila upotrebljena od strane vlasti je pravedna jer služi pravednim ciljevima. Tako da izazivanje nasilja zarad održavanja pravedne ideje poput jugoslovenstva i socijalizma je opravdano. Ako ono vodi ratu, to je jedino, istina arhaično rešenje, ali sila armije je samo u funkciji zaštite pravedne ideje. Kada u tome ne uspe trebalo bi da izgubi legitimitet nad pravdom, ali ona je samo suzila polje svoje nadležnosti. Dolazi do promene situacije ako uzmemo da vlast svoj legitimitet u načelu crpi iz spontane podrške većine kojoma vlada. Deo naroda počeo je da ispoljava svoje neslaganje sa institucijama kroz

demonstracije. Sredstva informisanja ne saopštavaju iste stavove.

U početku vlast primenjuje silu uverena da na to ima pravo, ali kasnije, i sama svesna načina svoje legitimizacije, sakuplja što veći broj »spontanih« pristalica, smešta ih u isti prostor sa protivnicima, ne bi li se tako odmerile snage i dokazala dominantnost podrške.¹ Opozicioni lideri i štampa su propagatori različitosti koja podriva institucije, te se njihova aktivnost doživljava kao gnusno nasilje, zločin i fašizam. Kada ukazuju na pogrešnost poteza državnih institucija čime podrivaju objašnjenja stvarnosti koja nudi vlast, postaju ultimativno zlo, veće i od same potencijalne agresije (bombardovanje SRJ 1999). Tako deluje da se najveća važnost pridaje podršci u narodu. Ni sama NATO agresija nije toliko strašna ukoliko je vlast ubedila one kojima vlada u celovito i smisleno objašnjenje razloga za takvu situaciju, kao i da su njeni postupci i stavovi ispravni. Mnogo su opasniji oni koji govore suprotno, te bi mogli ugroziti tu podršku i ubedjenost.

Spasitelj

Politički mit spasitelja može se posmatrati prema dva modela – Žirardeovom (Girardet 2000) i Elijadeovim (Eliade 1986, 1996). Prvi, njegov izraz vidi u liku jednog vođe koji postaje više od običnog čoveka a oni koji šire legendu o njemu ističu prosečnost u mestu njegovog rođenja, društvenom sloju, privatnom životu i političkoj karijeri. Dolazak spasitelja počinje njegovim prizivanjem kada se izdvaja skup zajedničkih nadanja. Zatim ide period njegove prisutnosti kada se istorija odvija pred našim očima, a događaji se zgušnjavaju, i poslednji je period uspomena kada se lik spasitelja menja u skladu sa selektivnim mehanizmima sećanja. On osvaja gomilu smatrajući je »odvratnim čoporom«, a zatim umire u mukama okružen samo šaćicom poslednjih vernika. Jedni ga izdižu kao simbol ratničke epopeje, a drugi kao jemca miroljubive budućnosti (Girardet 2000: 71–81, 109).

Svakako ovako opisan lik Spasitelja navodi na njegovo prepoznavanje u ličnosti Slobodana Miloševića. Saznali smo da je još 1974. ugrožen status Srbije, da je došlo do »samoosvešćivanja« srpskog naroda i potrebe da se ukloni kompleks potiskivanja nacionalnog kao i loš položaj Srba na Kosovu. Iz tog perioda nema puno podataka osim jednog intervjua za zagrebački Start 1988. kada govori o opravdanim okupljanjima naroda koji želi da podstakne institucije da rešavaju probleme, a protest povodom položaja Srba i Crnogoraca na Kosovu nije nacionalistički već etički i pravedan. Kasnije saznajemo da je amandman na Ustav Srbije 1989. uspostavio ravnopravnost Srbije unutar SFRJ. Znači ispoljene potrebe su zadovoljene. Tada govori o Slobodanu kao energičnoj i asketskoj ličnosti, a da je u privatnom životu rezervisan. Dve godine kasnije kada istorija počinje da se odvija pred našim očima, za slovenački list *Mladina* saopštava da liderstvo doživljava kao plemensku pojavu koja stvara masu, degradira pojedince, a društvo pretvara u podanike i da se Slobodan tri puta zvanično obratio javnosti sa molbom da se njegove slike uklone sa javnih mesta jer je to u suprotnosti sa karakterom demokratskih odnosa u društvu (Marković 1993: 20–21, 61–64). Godine 1994. tokom pozitivnih kretanja ka miru u Bosni, ponovo nam otkriva detalje Slobodanovog privatnog života. Saznajemo da on »u domaćoj atmosferi kao i svaki običan čovek gleda kaubojske i policijske filmove, priča sa sinom o autodelovima i čita Zabavnik« (Marković 1998d: 410).

¹ 500 000 (po proceni vlasti) ljudi iz cele Srbije organizovanim autobusima dovedeni u Beograd na kontra-miting 1996.

Nema sumnje da je epilog priče o Miloševiću svima poznat, pa je i svaki komentar suvišan. Međutim, njegov lik spasitelja više se vezuje za nacionalnu priču i mit protiv čega se Markovićeva žustro borila. Ko se borio za nacionalnu državu je izdajnik i takva država je neizbežno kolonija. Ostaje da vidimo šta je još trebalo spasiti pa time jednu drugačiju mogućnost, odnosno koga je zapravo Mira Marković videla u toj ulozi.

Suverenitet

Ovo je reč koju smo dugo i često slušali. Uporno su je drugi napadali a »mi« branili. Inače to je pravni i politički termin za najvišu vlast i deli se na spoljni i unutrašnji. Prvi podrazumeva da nad jednom državom ni jedna druga država ne može vršiti nikakvu prisilu i izjednačava se sa nezavisnošću. Unutrašnji znači da je država u posedu vrhovne vlasti unutar svog teritorijalnog područja nasuprot svih pojedinaca ili grupa. Njena moć isključuje svaku drugu i označava dve različite vrste ispoljavanja vlasti (Mala enciklopedija 1978: 329).

Mira Marković mnogo puta, kao i marta 1991, za *L'Humanitee*, ističe da su sukobi u bivšoj SFRJ izazvani kako bi se doveo u pitanje integritet i ekonomski i politički suverenitet zemlje, ali i leve orijentacije. Ekonomske reforme i reprivatizaciju vidi kao istorijsku pljačku Jugoslavije, a intenzivnu diplomatsku aktivnost prema njoj, kao gubljenje suvereniteta. Kada su 1992, Slovenija i Hrvatska priznate kao samostalne države, a u maju proglašena treća Jugoslavija sačinjena od Srbije i Crne Gore, logično bi bilo da priča o suverenitetu prestane. Međutim, u oktobru iste godine, objašnjava da je veoma teško odrediti kolika je odgovornost vlasti za loše stanje u društvu jer smo zemlja ograničenog suvereniteta.

Ovde nije jasno zašto je trećoj Jugoslaviji ograničen suverenitet osim ako se odnosi na unutrašnji, jer podsetimo, on znači posedovanje vrhunske vlasti u odnosu na sve pojedince i grupe. Kada služi kao izgovor za neuspehe i postojeće stanje siromaštva i kriminala u društvu onda smo zemlja ograničenog suvereniteta, a kada je u svrhu diskreditovanja opozicije onda je on potencijalna meta, nešto što vlast čuva i brani kao sveti zavet.

Dakle, kada su reforme omogućile promenu tipova vlasništva nad svojinom i veću zastupljenost privatnog, država više nema ekskluzivno pravo nad njom, suverenitet je ugrožen. I u Istočnoj Evropi prodor privatnog vlasništva, naročito od stranih kompanija, predstavlja kolonizaciju, jer su te države bile socijalistički organizovane što znači da su imale apsolutno pravo nad imovinom. U njima je takođe bio jednopartijski sistem, te su svi bili »istomišljenici« a država je organizovala i usmeravala naučne, kulturne i sportske aktivnosti. U tom smislu pojava opozicionih stranaka koje predstavljaju drugačije ideje i stavove, takođe se doživljava kao ugrožavanje suvereniteta. To bi moglo značiti da je on označilac, a socijalizam označeno. A značenje bi bilo ugroženost centralizma, apsolutne vlasti nad svim manifestacijama ljudskog i društvenog života. Suveren, što inače znači neograničeni gospodar, samodržac (Vujaklija 1970: 917), bila bi vlast u datoj državi ili »organizovanom društvu«.

Međutim, Srbija protestuje tom moćnom procesu kolonizacije i opominje celu planetu što predstavlja veliku ulogu. U svrhu prihvatanja te uloge, tokom mnogo godina apeluje se i podseća na slobodarske tekovine naroda

kako bi se postiglo da sam narod veruje da je takva uloga u stvari njegov vlastiti, gotovo urođeni izbor.

Jedinstvo

Dakle, pored statusa Srbije i srpskog naroda i suvereniteta, krajem 1980-ih sam sistem i njegove institucije nisu funkcionisale, a pluralizacija je zapretila samom jedinstvu republika i naroda unutar SFRJ. Pojavu koju definiše kao separatizam poredi sa virusom i smatra ga apsurdom koji ljudima pretilo da ih izbriše iz istorije (Marković 1998b: 61–63). Jedini mogući opstanak svih nas vidi u Jugoslaviji, zajedničkoj zemlji bez unutrašnjih granica regulisanih po nacionalnom kriterijumu (Marković 1998a: 74). I u obrazovnom sistemu joj smeta izdiferenciranost na republike i pokrajine (Marković 1993: 35), a predizbornu kampanju ne voli zbog tenzija, pa bi volela da postoji samo u tolikoj meri da ne narušava društvenu ravnotežu (Marković 1998c: 122–125). Priželjkuje desnicu koja nema takmičarski duh i koja je podsticajna, ali nije konfliktna (Marković 1998b: 244–246). Predlaže uspostavljanje »moratorijuma na sve razlike – stranačke, političke, nacionalne, verske« (Marković 1998a: 167).

Kako je nacionalizam 1990-ih ugrozio jedinstvo partije u misli i organizaciji i time sprečio sprovođenje celovite reforme KPJ, Mira Marković najavljuje konstituisanje SK-PJ koja treba da bude jedinstvena, a ne savez republičkih i pokrajinskih partija. U njoj bi trebalo da budu istomišljenici kako bi se obezbedio uspeh u borbi za očuvanje Jugoslavije i njenog društvenog uređenja. Ta partija opstaje uprkos priznavanja državnosti novonastalih republika, ali do sukoba i podele na progresivne i konzervativne dolazi sredinom 1993, zbog loših rezultata na izborima. Saznajemo da je ona bila na strani progresivnih tj. opredeljenih za jedinstvenu organizaciju i nakon unutrašnjih sukoba najavljuje najnoviju levicu koja će objediniti pozitivna iskustva socijalizma i emancipatorske ideje i praksu građanskog društva. U to vreme ističe da opozicija deluje isključivo destruktivno, a da čak i Vlada u praksi sprovodi konzervativne ideje.

Tome svemu, odbrambeni front čini 1994. formirani JUL sačinjen od 23 partije leve orijentacije sa područja SRJ. Kada predstavlja njen program ona zapravo daje opis fiktivnog društva bez eksploatacije i dominacije privatne svojine, društvo neposredne demokratije, ravnopravno i besplatno za sve građane u radu, obrazovanju i lečenju (Marković 1993: 17, 29, 31, 116, 200, 250). Na faktičku defanzivnost levice u svetu odgovara natpisom na medaljonu Palmira Toljatica – »mi dolazimo iz daleka i idemo daleko« (Marković 1993: 225), te piše o potrebi ujedinjenja evropske levice, a nada se mogućnosti potpunog prevazilaženja partija i iznalaženja puta podjednako srećnog za sve ljude. Objedinjavanje evropske i svetske levice vidi ako ne 1995, onda 2005. godine i tvrdi da joj nema drugog izlaza nego da se objedini (Marković 1998a: 83–86, 128, 241). Znači jedinstvo uz ravnopravnost je jedini uspešan oblik postojanja koji treba spasiti ili uspostaviti i ujedno je jedini uspešan način za postizanje tog cilja.

Dakle već smo videli da je u poimanju sveta Mire Marković izražena duboka podeljenost na dobro i zlo. Ljudsku civilizaciju i društvo čine pravedni i nepravedni ljudi, politički sistemi i ekonomije. Nepravedni imaju lične interese, a cilj im je potčinjavanje čitave planete. Nikada precizno

definisan Novi svetski poredak se u svom pohodu na svet okomio na SFRJ iz materijalnog interesa, ali i zbog njenih slobodarskih tekovina i levo orjentisane uređenosti. Specijalni medijski rat usmerio se na najslabiju tačku te zemlje – višenacionalnost. U tome je našao saradnike i izdajnike u vidu nacionalističkih vođa i štampe, a priključila im se i masa nesvesnih podanika. Svi oni predstavljaju nasilje, zlo, mračne sile i zarazu. U takvoj situaciji potrebno je identifikovati spasitelja, odnosno one snage koje će povesti borbu protiv postojećeg zla i uspostaviti poredak mira i pravde. Ta sila je ujedinjena partija istomišljenika, a ne nedostaje ni pridavanje značaja njenom ujedinitelju i ideologu. Jedini pravi poklonici leve orijentacije su u njenoj stranci koja predstavlja silu kreacije i jedina pruža put u humaniju budućnost. Na čelu te stranke je žena koja će biti vladarka u toj budućnosti. Podsetimo još da je Mira Marković ta koja je u okviru KPJ nudila predlog celovite reforme koja bi bila rešenje problema, a slično je bilo i sa SK-PJ. Takođe nalazimo da je upravo i samo ona (bez pominjanja Miloševića) pripadala uskom krugu ljudi koji su 1980-ih imali hrabrosti da započnu borbu za ravnopravnost Srbije i srpskog naroda, koja je po njenom viđenju uspešno okončana 1989. formiranjem JUL-a.

Takođe, možemo naći obilje podataka o njenoj ličnosti. Od početnog stava da ne poseduje želju i sposobnost za učešće u vlasti (Marković 1993: 160–162) i da politiku doživljava preko ideje (Marković 1993: 170, 179–180), pa do takvom principu suprotnog izdavanja privatnog porodičnog albuma / *srce je na levoj strani*. Ta »knjiga« je izrađena sa kožnim i plišanim povezom, pozlaćenim slovima i hologramom ruže na svakom listu kvalitetnog papira. Fotografije su poređane od najranijih svedočanstava zajedničkog života Miloševića i Markovićeve, preko dece, do samostalnih fotografija. Dominiraju one od vremena njene sve veće uključenosti u vlast za koju je rekla da nema ni smisla ni želje. Tu se mogu videti dokazi o promocijama njenih knjiga i predavanjima u raznim zemljama, kao i slike sa konferencija JUL-a. Mogli smo saznati da je sklona izjavama »umreću za socijalizam i internacionalizam« i da sebe i svoju porodicu smatra kolovođama slobode (Marković 1998c: 56–59).

Međutim, spasiteljima u ovoj istorijskoj borbi potrebna je za svaki slučaj dodatna pomoć koja stiže iz vandruštvene dimenzije moći, mada se predstavlja kao činjenična i nesumnjiva. Za pobedu pozitivnog ženskog principa i žene kao vladarke pobrinuće se biologija. Dostizanju zlatnog doba na globalnom nivou pomoći će neumitni tok istorije koji je logičan i etičan. Ponovnom uspostavljanju SFRJ uprkos, kako sama kaže, urođenoj nacionalnoj neslozi, doprineće sudbina. Dakle, u pitanju je doslednost, vera i eshatološka nada u opštu renovatio koja će nastupiti pobedom jedne ujedinjene partije ili pokreta, što će staviti tačku na sve sukobe i napetosti koje karakterišu istoriju čovečanstva od njenog početka (Eliade 1996: 114). Ovo je čist primer Elijadeovog tumačenja mita o Spasitelju u kome iskupiteljsku ulogu Pravednika dobija proleterijat (Eliade 1986: 163–170), u ovom slučaju ujedinjena levica, pod ideološkim vođstvom žene, Mirjane 'Mire' Marković.

Jedna volja, zakonita i jedinstvena

A sada da zatvorimo krug. Iz obrade mnogih delova, a naročito onog o suverenitetu, može se zaključiti da je prema Miri Marković glavna nadležnost i zadatak vlasti, centralističko upravljanje svim sferama društvenog života: od ekonomije, preko obrazovanja, medija i sistema ideja, pa do navika potrebnih da se jedinke pripreme i prihvate društveno uređenje u kome će živeti (Marković 1998a: 243–246). To upravljanje mora biti zasnovano na uzvišenim etičkim idealima, svetim i nepovredivim. Nema sumnje da bi se i buduće, za sve ljude srećno društvo pomirenih suprotnosti, zasnivalo na istim principima. Takva vizija vladavine, društvenog nadzora, upravljanja događajima i ljudima podseća na samu sliku zavere, odnosno težnje Novog svetskog poretka. Moć koja se pridaje neprijatelju, iste je prirode kao ona koju sanjamo da imamo. Osim što svojoj viziji ona daje legitimitet činjenicom da su principi na kojima je utemeljena pravedni, i predstavljaju prirodno pravo i potrebu svih ljudi.

Zaključak

Iako je gotovo sigurno da Mira Marković duboko veruje u ono što piše i govori, u njenom opisu sleda događaja, nama stalno nedostaje jedna karika. Mi nikako ne uviđamo u svim tim objašnjenjima kako je došlo do prerastanja pravedne borbe za ravnopravnost naroda i država u nacionalizam. Zašto ona ne vidi drugo rešenje za srpski narod u Hrvatskoj osim rata i zašto se nije prihvatio Mesićev plan?² Od kog trenutka JNA smatra da treba da štiti narod, a kada je shvatila da je samo štiti pojam Jugoslavije? Šta su tačno htele sve te nacionalističke vođe? Šta su strane diplomate savetovale Beogradu što je ona videla kao gubljenje suvereniteta? Na koji način su od centralističke komunikacione šeme u kojoj je država izvor i kontrolor informacija, u intervalu od 1989. do 1990. petokolonaški mediji dobili većinsku zastupljenost, a time i uticaj? Kako i zašto je samo uvođenje višepartijskog sistema prouzrokovalo mržnju, rat, kriminal i bedu? Šta je konkretno izmenjeno u Ustavu 1990, pa se smatra da je uveden kapitalizam? I kao u slučaju partijskog pluralizma, na koji način je on samim svojim uvođenjem doveo do pomenutih posledica?

Uzmemo li u obzir da je Mira Marković bila profesor na univerzitetu, pisala udžbenik iz sociologije, bila predsednik komisije za ideologiju i konstantno politički aktivna, u izostajanju preciznijih i obuhvatnijih objašnjenja procesa koje bi ona kao sociolog trebalo da uočava i uvažava, možemo videti upravo proces mitologizovanja gde se suština stvari svodi na njihovo poreklo (Cassirer 1972: 176). Odnosno, ono što je prethodilo – uvođenje višepartijskog sistema i kapitalizma, uzrok je svega što je usledilo. Cilj je prikrivanje određenih uzročnih činjenica i opravdanje posledičnog stanja.

Međutim, u ovom slučaju može postojati i psihološki mehanizam potiskivanja, odnosno neprihvatanja mogućnosti da su akcijama 1980-ih i 1989. pokrenuti procesi sa nenameravanim i neželjenim posledicama. Mada, kao što Kasirer primećuje, u društvu ima logike kao u fizičkom svetu, i zakona koji se ne smeju nekažnjeno kršiti. On podseća na Bekonovu izjavu da moramo naučiti da se povinujemo zakonima društva, pre no što se latimo posla da njime vladamo (Cassirer 1972: 285). Tako bi i naučnici i

političari koji se bave upravo društvom, trebalo da imaju svest o tome i bar u nekoj meri sposobnost anticipacije.

Sve ovo nikako ne isključuje njenu bezrezervnu veru u opisan poredak sveta, raspodelu uloga, spremnost da umre za socijalizam i Jugoslaviju kao i čvrst optimizam da u njegovom pravcu delaju sve društvene, ali i natprirodne sile. Na ovom mestu bih navela mišljenje Sorela o optimistima u politici koji se još i domognu vlasti: »U politici je optimist opasan čovek (...). Njemu se čini da njegovi planovi u sebi nose snagu koja ih vodi ostvarenju zbog toga što su namenjeni stvaranju sretnijih ljudi (...). On mora brzo priznati da se društvene promene ne ostvaruju onako lako kao što je zamislio. Tada tvrdi da su savremenici krivi za njegova razočaranja, umesto da razvoj događaja objasni istorijskim nužnostima. Rado bi uklonio ljude čija mu se loša volja čini opasnom za svačiju sreću. Za vreme strahovlade najviše su krvi prolili upravo oni koji su najjače želeli sebi sličnima omogućiti da uživaju u zlatnom dobu, o kojem su sanjali: optimisti, idealisti i senzibilni bili su toliko neumoljiviji što su više težili za sveopštom srećom« Sorel (1980: 8–9).

Opasno je preneti ontološku borbu dobra i zla u aktivnu politiku i još u to uključiti celokupno javno mnjenje aktivnom i upornom propagandom. Posledice su ozbiljne i dugotrajne, nezavisno od moći koju želimo ili ne želimo da joj pripišemo. Kasirer (Cassirer 1972) smatra da politiku treba osloboditi mitova tako da bude egzaktna i pozitivna, mada, pitanje je da li je moguće postojanje čisto racionalne društveno-političke stvarnosti i šta bi to značilo. Da li je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija mogla biti uspostavljena na takvim principima bez Tita kao simbola bratstva i jedinstva i glavnog integrativnog elementa? Kako bi ona izgledala, koliko bi trajala i kakav bi joj bio epilog? Da li je imaginarno i mitološko suštastveno ljudskom društvu kao što je religioznost suštastvena ljudskoj jedinki, a čijih modela i mehanizama postajemo svesni samom njihovom prevaziđenošću, u trenucima u kojima se oni već transformišu? Ako ništa drugo, bilo bi korisno proučavati svaki novoosvešćeni mit, barem onolikim intenzitetom, kolikim je bio propagiran.

Izvori

Marković, Mira

- 1993 *Odgovor*. [Intervjui: 1988 – 1993.] Beograd: BMG.
- 1998a *Noć i dan*. [Dnevnik: decembar 1992 – juli 1994.] Beograd: BMG, Prosveta.
- 1998b *Između istoka i juga*. [Dnevnik: septembar 1994 – oktobar 1996.] Beograd: BMG, Prosveta.
- 1998c *Juče ili sutra*. [Dnevnik: oktobar 1996 – oktobar 1998.] Beograd: BMG, Prosveta.
- 1998d *Deklaton*. [Intervjui: 1988 – 1998.] Beograd: BMG, Prosveta.
- 1999 *I srce je na levoj strani*. [Foto-album.] Beograd: Prosveta.

Literatura:

Cassirer, Ernst

- 1972 *Mit o državi*. Beograd: Nolit.

Eliade, Mircea

- 1986 *Sveto i profano*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- 1996 *Mefistofeles i Andragogin*. Gradac: Alef.

Fromm, Erich

- 1980 *S onu stranu okova iluzije*. Zagreb: Naprijed.

Girardet, Raoul

- 2000 *Politički mitovi i mitologije*. Beograd: Biblioteka XX. vek.

Isaković, Zlatko

- 1991 *Uvod u propagandu*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Lévi-Strauss, Claude

- 1988 *Strukturalna antropologija*. Zagreb: Školska knjiga.

Mala enciklopedija

- 1978 *Mala enciklopedija*. Beograd: Prosveta.

Sorel, Georges

- 1980 *Revolucija i nasilje*. Zagreb: Globus.

Vujaklija, Milan

- 1970 *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta.

Težave z našim Titom: Analiza kupa kamenja

Spomladi leta 2006 smo se štiri študentke etnologije in kulturne antropologije, Urša Valič, Barbara Turk, Saša Zupanc in Katja Krajnc, lotile raziskave oziroma snemanja filma o kamnitih napisih »(Naš) Tito« na teh goriških hribih. Takšni napisi še danes stojijo nad Renčami, nad Branikom, do nedavnega pa je obstajal še napis na Sabotinu nad Novo Gorico, ki pa je menda »padel« pomladi leta 2007. V Braniku, na primer, se to ne bo zgodilo tako enostavno kot na Sabotinu, saj so vaščani tam napis zabetonirali. Napisi so nas zanimali predvsem zato, ker smo v tistem času nenavadno pogosto slišale, da se podirajo in spet na novo postavljajo in da med temi novimi postavitvami beseda »Tito« ni edina, ki se na hribih pojavlja. Tako naj bi nad Branikom nekega dne zasijal I-A kot zapis oslovskega oglašanja, na Sabotinu pa se je v pomladi 2006 izpisalo kar nekaj zanimivih reči: SLO, NAŠ MIR, potem spet TITO, potem spet SLO, potem NAŠ FIDO, pa spet NAŠ TITO – nazadnje je na njem bojda pisalo NAŠ TIGR, no, potem spet TITO ... Danes gori ne piše nič! Nad Renčami so nekateri poskušali napis zgolj odstraniti, pa so se jim drugi uprli s ponovno postavitvijo in dodatnim beljenjem kamnov za intenzivnejše vizualne učinke. Iz tega razloga smo se lotile preverjati, kaj se tam pravzaprav dogaja, in kot dobre etnologinje in kulturne antropologinje spraševati ljudi, ki pod temi hribi živijo, kaj o tem pravijo, zakaj to počnejo in kako na to gledajo. Lotile smo se torej »pobiranja« izjav tistih, ki so na tak ali drugačen način vpleteni v dogajanje z napisi.

V skladu z napotki in ugotovitvami Bahtina in Vološinova v njunem delu *Marksizem in filozofija jezika* (2005[1929]), ter drugih teoretikov prakse, na primer Bourdieuja (2002), smo upoštevale teoretsko dejstvo, da »[d]ružbena psihologija¹ ni dana nekje *znotraj* (v 'dušah' individuov), temveč docela zunaj – v besedi, gesti, delovanju. V njej ni ničesar neizraženega, notranjega – vse je zunaj, v menjavi, v materialu, še zlasti v materialu besed« (Bahtin in Vološinov 2005[1929]: 25). Zato smo pri raziskavi posebno pozornost posvečale *pomenom* in *praksam*, ki vpletene povezujejo z napisi. Kljub dobri pripravljenosti na *poliakcentnost* kamnitih grafitov² pa smo vendarle bile presenečene, kako zelo poln duše (ideologije kot pomenov in praks) je lahko navaden kup kamenja.

1 Kasneje v istem tekstu zamenjata izraz družbena psihologija za izraz življenjska ideologija: »[z]aradi razlikovanja od ustaljenih ideoloških sistemov – umetnosti, morale, prava – imenujemo celoten seštev ek življenjskih doživljanj in zunanjih izrazov, ki so z njimi neposredno povezani, življenjska ideologija. Življenjska ideologija je stihija neurejenega in fleksibilnega notranjega in zunanjega govora, ki osmišlja vsako naše dejanje, delovanje in vsako naše 'zavestno' stanje« (2005[1929]: 57).

2 Izraz »kamniti grafit« je po pripovedovanju enega od sogovornikov izraz, ki ga nekateri uporabljajo za kamniti napis na Sabotinu.

»Resnica je samo ena«

Tako radikalno izjavo o slovenski zgodovini smo dobile samo na enem mestu: izrekel jo je braniški župnik, ko smo mu pravile, kako različne zgodbe nam pripovedujejo ljudje v zvezi s kamnitimi napisi in da nas zanima tudi njegova. Njegova zgodba nas je zanimala zato, ker smo slišale govoriti, in tudi časopisi so nekaj pisali o tem, da je župnik sam na hribu nad Branikom premetaval »Titove kamne«. Glede svojih aktivnosti nas je skrivnostno puščal v nevednosti, rad pa je povedal, kaj si misli o vsem skupaj, a le brez prisotnosti snemalnih naprav. Hitro smo izvedele, da so zgodbe drugih vse

napačne in izmišljene, ljudje so namreč zaslepljeni in ne vedo, kaj se je v resnici dogajalo. Edina resnica je ta, da smo prej živeli v totalitarizmu, ki je zatiral nedolžne – kristjane, domobrance in vse ostale drugače misleče. Navajal je primere usod takšnih ljudi, npr. koliko let zapora je dobil nekdo za en vic o Kardelju, koliko za dva. Zanj je svet jasen: je povsem črno – bel. Oziroma, bolje rečeno, rdeče – bel. In samoumevno je, da so ravno ti zatirani bili ves čas pri resnici, medtem ko je nekdanji režim predstavljal in izvajal zgolj laži. Zato je nedopustno in zanj popolnoma nedojemljivo, kako lahko ljudje tako zavzeto obnavljajo in poudarjajo pomembnost tistega napisa na hribu, *ki predstavlja človeka*, zaradi katerega je pravzaprav bilo vse to zatiranje sploh možno!

Na drugi strani so bili nekateri vaščani Branika, s katerimi smo slučajno razpravljali v vaški gostilni (in ki niso vzeli naših podatkov, preden so odgovarjali na naša vprašanja, snemati pa se vendarle niso pustili). Ti možje nam niso govorili o eni resnici. Govorili so nam o manipuliranju z zgodovino. Njihova akcija zabetoniranja napisa nad Branikom po njihovem pomeni upor proti vladi, novi desničarski vladi, ki je pravkar prevzela oblast ter se na vse pretege trudi rehabilitirati status medvojnih kolaborantov – »belih« in se delati norca iz partizanske preteklosti, za katere dediče so se predstavljali ti vaščani. Fašisti so med vojno požgali Branik. Zato bo stari partizan, kot so nam govorili, čuval napis nad Branikom pred vsemi, ki bi ga hoteli podreti. Ne bo čuval Tita in njegovega totalitarizma. Čuval bo resnico svoje preteklosti, ki bi jo oblast rada spremenila v laž.

Prelamljanje biti v znaku

Vološinov in Bahtin pravita, da bit (baza), ki je odsevana v ideološkem znaku ni preprosto odsevana, temveč je *prelomljena* v njem. Prelamljanje pa določa križanje raznosmernih družbenih interesov znotraj meja ene znakovne skupnosti. Prelamljanje torej določa razredni boj. Isti jezik uporabljajo različni razredi. Posledično se v vsakem ideološkem znaku križajo raznosmerni poudarki: znak postane arena razrednega boja. Ta družbena *poliakcentnost* je eden ključnih momentov ideološkega znaka (Bahtin in Vološinov 2005[1929]: 29).

Besedo »Tito« na goriških hribih smo vzele za primer, s katerim bi »dokazale« veljavnost te teorije. Zakaj beseda? Ker bo »beseda najbolj občutljiv pokazatelj družbenih sprememb, tistih, ki šele dozorevajo, ki se še niso ustalile, ki še niso našle dostopa v izoblikovane in ustaljene ideološke sisteme. Beseda je okolje, v katerem potekajo postopna kvantitativna kopičenja tistih sprememb, ki še niso uspele preiti v novo ideološko kvaliteto, ki še niso uspele poroditi nove in zaključene ideološke oblike« (Bahtin in Vološinov 2005[1929]: 25). In zato, ker se »*notranja dialektičnost znaka* popolnoma razkrije zgolj v obdobjih družbenih kriz in revolucionarnih pretresov« (Bahtin in Vološinov 2005[1929]: 30). V tem smislu bi lahko našo raziskavo umestili v tako imenovane posocialistične študije. Tito na hribu in premeščanja njegovega pomena ter prakse, ki iz teh pomenov izhajajo, so tipični fenomen tranzicije. Čeprav je Tito (kot oseba in kot simbol na hribu) imel že v »prejšnjih časih« zagotovo kopico različnih pomenov glede na različne družbene položaje ljudi, pa je šele sedaj postal odkrito torišče, bojišče »razrednega boja«.

Vološinov in Bahtin sicer govorita o razrednem boju, ki se dandanes v družboslovju ne smatra za primeren način kategoriziranja družbe. Antropologi in sociologi poskušajo družbene grupacije zapopasti z vsemi mogočimi drugimi koncepti. Pomembno je tudi to, da se danes zavedajo, da so to »le« koncepti.³ Družba je mnogo kompleksnejša, nikakor je ne moremo razdeliti samo na dva dela, čeprav bomo videli, da v primeru Tita na hribu za pojasnitev dogodkov lahko uporabimo tudi to bazično dvojno delitev.

Ta dvojna, rdeče – bela, delitev je bila nakazana zgoraj, ko sem omenila, da se vaščani Branika proti oblasti borijo z napisom kot rdeči proti belim in obratno, pri čemer beli zdaj predstavljajo oblast (gospodarja), rdeči pa so zdaj v poziciji podrejenih (hlapcev). In ravno rdeči so zdaj tisti, ki še posebej vztrajajo, da napis mora ostati, tako zelo, da ga gredo zabetonirati, če sam kamen ne zaleže. Druga »orodja« in »orožja« za dokazovanje svojih resnic hlapcem namreč, razen teoretično⁴, niso na voljo.

O oblikah in tipih ideološkega občevanja

Ko Vološinov in Bahtin govorita o oblikah in tipih ideološkega občevanja ter o oblikah in temah ideoloških izjav, ugotavljata, da med njimi obstaja neuničljiva organska vez: da ima *hierarhičen moment* velikanski pomen v procesih govorne interakcije in da hierarhična organizacija občevanja mogočnovplivna na oblike izjave (2005[1929]:27). V tem smislu je komunikacija oziroma izražanje preko kamnitih napisov povsem izviren severnopriforski način bojevanja med rdečimi in belimi. V določenih obdobjih (pomlad 2005 in 2006) so se kamniti napisi na Sabotinu spreminjali tako rekoč iz dneva v dan. Spreminjali pa so jih ljudje, ki se jih družbenopolitično dogajanje okrog »manipuliranja z zgodovino« močno osebno tiče, a nimajo dostopa do tistih tipov in oblik izjav, ki so sicer dostopni oblastem, se pravi nimajo možnosti izražanja mnenja preko utečenih načinov, v katerih se odvijajo ideološka pogajanja. Ta pa se odvijajo predvsem v prostoru klasičnih medijev (TV, radio, časopis). Sicer je res, da jim poti klasičnih medijev niso povsem nedostopne, saj obstajajo rubrike kot so pisma bralcev, radijske oddaje tipa *Rekel in ostal živ* (Radio Koper) in glede »pomembnih«, aktualnih dnevno političnih tem tudi televizijski novinarji večkrat vključijo nekaj dodatkov z mnenji »ljudi iz ulice«. Vendar je količina teh informacij oziroma »izjav« v klasičnih medijih proti novinarskim prezentacijam tem in dogodkov bistveno nižja. Klasični dnevni informativni mediji, kot je *Dnevnik* na slovenski nacionalni televiziji ali *24 ur* na POP TV, so tem dogodkom posvetili malo, skoraj nič prostora. Obravnavali so jih bolj kot neko zanimivo novico s slovenskega podeželja, novinarka – napovedovalka si je ob tej priložnosti nadela nasmešek na ustnice, statusa politično »pomembnega« problema, pri katerem si ponavadi napovedovalka nadene resen izraz na obraz, pa jim niso dodelili. Le famozna pogovorna mnenjska oddaja *Trenja* na POP TV, z vedno skrajno resnim obrazom voditelja, jim je posvetila bolj »poglobljeno obravnavo«.

S kamnitimi napisi se izražajo »mali« ljudje, ljudje, ki imajo težave s *pripoznanjem* na terenu »vsakdanjega življenja« – s kamnitimi napisi se ne izražajo govorniki na političnih pozicijah in funkcijah na podlagi podpore svojih privržencev. Ti »mali« ljudje obstajajo v tem trenutku, kot bi rekel Bourdieu, zgolj kot *collectio personarum plurium*, zbirka mnogoterih

³ Po Bourdieuju je »glavna napaka, teoriciistična napaka, ki jo najdemo pri Marxu, ta, da razrede na papirju obravnava kot realne razrede, da iz objektivne homogenosti okoliščin, kondicioniranj, torej dispozicij, homogenosti, ki izhaja iz identitete položaja v družbenem prostoru, sklepa, da obstaja poenotena skupina, razred« (Bourdieu 2003: 84).

⁴ Tukaj imam v mislih sodobno, relativno poceni medijsko tehnologijo, ki danes omogoča poseganje v medijski prostor in komuniciranje v njem »skoraj« vsakemu človeku. Vendar dvomim, da stari partizan »bloga« po svetovnem spletu. Zagotovo pa to že znajo njegovi vnuki in vnukinje ...

ljudi, seštevni niz posameznikov, ki so le postavljeni drug zraven drugega (Bourdieu 2003: 96). Zaenkrat še nimajo govorca – *porte parole* – ki bi s performativno močjo označevanja, imenovanja, skonstruiral družbeno telo oziroma skupino v instituiranem, konstituiranem stanju (2003: 95). Nimajo govorca, ki bi se za njihovo pripoznanje boril na način večinskega političnega diskurza, ki je edini, ki bi jim to pripoznanje lahko prinesel.

To je diskurz, ki obvladuje sodobne množične medije in nacionalne politične sisteme, znotraj katerih potekajo politični boji (Eriksen 2001[1995]: 291). Če nočejo, da jih oblast potunka, izbriše, če hočejo doseči resnično pripoznanje svoje preteklosti in s tem sedanjosti in prihodnosti, potem premetavanje kamnov ne bo dovolj. Njihovo kulturno preživetje bo zahtevalo pomembne spremembe v njihovi kulturi in družbeni organiziranosti, če uporabimo ugotovitve Eriksena, ko govori o političnih bojih za pripoznanje manjšin proti večinam. Za resnični uspeh na političnem poligonu bi se ta zbirka mnogoterih ljudi, ki premetavajo kamne in so prepričani, da bi morali ostati v položaju kot so bili postavljeni nekaj desetletij, morala združiti v čvrsto enoto, skupino. »Razred (ljudstvo, nacija ali vsaka druga neoprijemljiva družbena realnost) obstaja, če obstajajo ljudje, ki lahko rečejo, da so razred, zgolj zato, ker govorijo javno, uradno v njegovem imenu in ker jim upravičenost tega početja priznavajo ljudje, ki se prepoznavajo kot člani razreda, ljudstva, nacije ali kakšne druge družbene realnosti, ki si jo realistična vzpostavitev sveta lahko izmisli ali jo vsili« (Bourdieu 2003: 96).

Če torej razdelimo slovensko družbo na dva dela potem lahko rečemo, da se znak »Tito« v osnovi prelamlja na dva interesa. Pri tem je v interesu »gospodarjev« brisanje in blatenje⁵ zgodovine preteklega režima, v interesu »hlapcev«, seveda samo tistih na rdeči, to je trenutno napačni strani, pa je ohranitev lastnega dostojanstva oziroma integritete. Po mojem mnenju ni nobeno naključje, da je premetavanje kamnov eskaliralo po letu 2004, čeprav se je občasno dogajalo že prej. Dogodke na Sabotinu v letih 2005 in 2006 povezujem z zmago desne opcije na volitvah 2004, ki za zmagovalce pomeni končno resnično zmago belih nad rdečimi, če ostanem pri grobih dvojnih delitvah. Šele sedaj je kritična masa prevagala: končno je jasno, da je bil komunizem napaka, ki je zatirala pravilne poglede na svet razsvetljenih – belih, ki so bili na pravi poti že pred vojno, sploh pa so bili na pravi poti med vojno ... Oblast torej ne le briše sramotno socialistično preteklost, ki je tako grobo, za celih šestdeset let, prekinila pravo pot, briše tudi pomembne detajle iz »lastne«, predsocijalistične kolaborantske zgodovine. To pa je nekaj, česar rdeči ne bodo nikoli pozabili, pa če se beli še tako trudijo. Rdeči in beli namreč niso le stari partizani in stari domobranci, ki bi čuvali ali sesuvali napise na goriških hribih: rdeči ali beli so tudi njihovi aktivni potomci in potomke. Tako kot beli v svojih, tudi rdeči mladinci spremljajo in participirajo v obredih, ki se vežejo na obdobje socializma, in ne samo to, celo nove ustvarjajo (npr. »Pohod treh napisov« ali same obnove napisov).

»Vladajoči razred poskuša ideološkemu znaku dodeliti nadrazredni, večni značaj, zadušiti ali zatreti boj družbenih vrednotenj, ki poteka v njem, ga zvesti na monoakcentnega« (Bahtin in Vološinov 2005[1929]: 30). To v našem primeru počne v dveh smereh: ena smer je tista, po kateri želi vladajoča oblast socialistično preteklost očrniti, ali kot smo že rekli, *oblatiti*, pri čemer je prav nič več ne zanimajo družbeno pozitivne pridobitve tistega časa, po drugi strani je prav tako ne zanimajo hude medvojne

⁵ »Blatenje« kot osnovna oblika in tema ideoloških izjav vladajočih politikov: odkar je na oblasti nova opcija se opozicijo večinoma smatra kot tisto politično silo, ki blati državo in vlado tako pred materjo Evropo kot pred nedolžnimi otroci – državljani Slovenije. Bourdieu to obliko »pogajanja okoli identitete« pripisuje ravnemu »sakdanjega razrednega boja«, ki pa je pri nas očitno povzdignjena na višjo politično raven dialoga, ali boljše rečeno, monologa: očitno načrtna strategija vladajoče opcije je, da blati tiste, ki domnevno blatijo njo »[n] a vsakdanji ravni razrednega boja, ki ga družbeni agenti bojujejo izolirano in razpršeno, so to žalitve kot magični poskusi kategorizacije (kategorizacij, od koder izvirajo naše 'kategorije', v grščini pomeni javno obtožiti), klevete, govornice, obrekovanje, insinuuacije itn.« (Bourdieu 2003: 91).

nazorske »napake« domobrancev in slovenske Rimskokatoliške cerkve in želijo rehabilitirati posameznike s te strani, kot da so delovali brez teh zgodovinskih napak. Pri tem se opirajo zgolj na povojne vidike nedolžnosti pobitih domobrancev.

Žal v naših intervjujih rdečih nismo spraševali o njihovem mnenju glede povojnih pobojev in sledeče represije drugače mislečih. Vendar so v tem primeru rdeči moralno in »objektivno« gledano v prednosti vsaj glede tega, da se zavedajo oblastne manipulacije z zgodovino, kar beli – oblastniki in njihovi »mali« privrženci vztrajno negirajo: to sem »metaforično« prikazala že na začetku besedila, v primeru Branika.

Na tem mestu želim spomniti na, za moje in Marcusove (1986) pojme, najvažnejšo vlogo »delanja etnografije«: na kritiko družbe, ki je vtkana v govor in vsakodnevno življenje samih etnografskih subjektov. Marcus jo omenja ob analizi dela Paula Willisja *Learning to Labour*⁶. Willisja zanima kritika kapitalistične družbe, kot jo aktualizirajo fantje, ki pravkar prestopajo v delavski stan; zanima ga tako rekoč proletarska kritika kapitalizma. Ko se Marcus sprašuje, zakaj je funkcija etnografa kot »babice«, ki posreduje in artikulira delavsko izkušnjo, tako privlačna v marksistični kulturni analizi, mu Willis odgovarja, da zato, ker je ravno delavski razred tisto »izbrano ljudstvo«, ki na svoji koži doživlja protislovja kapitalizma. »Delavskemu razredu ni potrebno verjeti dominantni ideologiji. Ne potrebuje maske demokracije, da bi skrila obraz njenega zatiranja« (Willis v: Marcus 1986: 181). Enako kot delavski razred tudi stari partizani in njihovi potomci v tem trenutku slovenske zgodovine ne potrebujejo maske demokracije in pluralizma, ki bi skrivala represivno naravo oblastniškega pogleda na zgodovino, *ni jim potrebno* verjeti dominantni ideologiji pri interpretaciji zgodovine, saj so zgodovino doživeli na lastni koži.

Kot ugotavlja Marcus pa Willisu ne gre za to, da bi predstavil izkušnjo delavskega razreda, ampak svojo etnografsko reprezentacijo razvija zato, da bi ta služila njegovi teoretski razlagi (1986: 180). Kritika samih etnografskih subjektov, pravi, je lahko še močnejša in izvirnejša kot kulturna kritika, ki jo sicer opravljajo intelektualci kot svojo nalogo. Nikolai Jeffs trdi, »da se učinki moči kažejo v vsakdanjih odnosih in da lahko prav tu radikalna teorija/kritika moči najprej postane praksa« (Jeffs 1996: 15; opomba št. 11). Zato še enkrat poglejmo zgornji citat Vološinova in Bahtina:

»Vladajoči razred poskuša ideološkemu znaku dodeliti nadrazredni, večni značaj, zadušiti ali zatreti boj družbenih vrednotenj, ki poteka v njem, ga zvesti na monoakcentnega.« (Bahtin in Vološinov 2005[1929]: 30)

Dodajmo mu še Althusserjev citat o reprodukciji delovne sile, ki »pri izvrševalcih izkoriščanja in represije zahteva reprodukcijo sposobnosti, da dobro obvladajo vladajočo ideologijo in tako tudi 'z besedo' zagotavljajo dominacijo vladajočega razreda.« (Althusser 1980[1970]: 43)

Pa vzemimo te besede zdaj malce po svoje in kljub teoretikovim trditvam, da ima vladajoči razred prej ali slej vedno moč in oblast nad vsako besedo, vzemimo vladajočemu razredu to moč, da bi torej znaku dodelila nadrazredni, večni značaj in zatrla boj družbenih vrednotenj v njem, vzemimo mu moč, da bi le ona bila sposobna manipulirati »z besedo«! Navsezadnje je od mene odvisno, čemu bom *pripisala* večji pomen. Namesto, da za teoretiki ponavljamo, da so »mali« ljudje glede izražanja svoje politične volje in zavesti v slabšem položaju, raje poudarimo in

6 Willis, Paul 1981 *Learning to Labour: How Working Class Kids Get Working Class Jobs*. New York: Columbia University Press.

spomnimo na to, da si je v našem primeru »mali« človek dobesedno vzel pravico do besede, jo dejansko držal v svojih rokah in z njo manipuliral. V bistvu kamenje na hribu po svoji »veličini« presega vse klasične oblike in tipe ideoloških izjav, če hočemo, je lahko še močnejši od intervjuja z Janšo na nacionalni televiziji. Edina njegova omejitev je ta, da se vidi samo v omejenem obsegu. In, če sem še bolj radikalna, morda pa sploh ni res, da ti »mali« ljudje nimajo *porte-parole*, govorca, ki ga Bourdieu zahteva za skupino, ki naj bi uspešno dosegala svoje politične cilje. Ali ne govorimo že ves čas o Titu? Beseda »Tito« vendarle ni le beseda, označuje namreč resnično osebo, sicer mrtvo, a resnično. Skupina je zato sicer govorila raztreseno, kot so po prostoru raztreseni njeni posamezni »člani«, a vendarle je govorila. Oziroma Tito na hribu je zanje govoril stvari, ki jih ljudje želijo poudariti – predvsem o nedopustnosti brisanja zgodovine in njihove identitete ...

A kljub zgornjemu optimizmu me vendarle prevzema tudi pesimizem: to, da so »mali« ljudje lahko vzeli besedo v svoje roke, najbrž le potrjuje besede teoretikov, da je beseda »okolje, v katerem potekajo postopna kvantitativna kopičenja tistih sprememb, ki še niso uspele preiti v novo ideološko kvaliteto, ki še niso uspele poroditi nove in zaključene ideološke oblike« (Bahtin in Vološinov 2005[1929]: 25).

Teorija skozi etnografski film?

Pa vendar. Če vidimo na kakšen način oblast izvaja moč z besedo nad nami neukimi, ali ni samoumevno, da se želimo temu upreti? Če nas je teorija pripeljala do tega spoznanja, zakaj nam ne bi pomagala pri naših poskusih sprave, ki je nikakor ne moremo doseči? A kako naj teorija prispeva h kakršnikoli spravi med ljudmi, ko pa je vendar *notorično nerazumljiva* (Rotar 1981: 9)? Toda Rotar tudi meni, da njena nerazumljivost izhaja iz tiste njene lastnosti, ki bi jo lahko imenovali odprtost, in iz tega, da je teorija vedno tudi teorija razumljivosti – »[r]azumljivost namreč ni naravna lastnost predmetov-znakov, temveč je učinek polja, v katerem se ti znaki pojavljajo in ki mu lahko rečemo polje resničnosti« (Rotar 1981: 9) – in kriterij razumljivosti je instrument dominacije. Zato oznake »hermetizem« ne moremo pripisati polju teorije, temveč, ravno obratno, polju resničnosti. Nerazumljivost teorije pa pomeni, da se teorija izmika prijemu vladajoče ideologije, kolikor je to pač možno (Rotar 1981).

Glede razumljivosti si bomo tukaj pomagali še z razmišljanjem Melite Zajc (2005) o podobah. Avtorica povzema teorijo znaka, kot jo je razvijal Charles Peirce že davno tega – ne ukvarja se le z besedo ampak tudi s podobo. V osnovi razlikuje razumevanje in dojetje podobe kot indeksa ali kot ikone. Indeks pri Peircu velja za tako rekoč »naravni znak«, kar pomeni, da je »fizično povezan s tem, kar označuje, zato je kot znak nearbitraren. Je 'prava stvar', ki je znak svojega predmeta po zaslugi tega, da je dejansko povezana z njim« (Zajc 2005: 108). Dojetje nekega znaka, podobe ali besede kot indeksa pomeni torej rigidno dojetje nečesa kot večne resnice, ene resnice, ki nikoli ne more biti drugačna. Za znak – indeks se predpostavlja, da je točno določena ena stvar, ki ima točno določen en pomen, ki se ga ne da poljubno spreminjati, definirati ali razlagati. Za župnika iz Branika je »Tito« na hribu čisti indeks. Če pa hočemo svet narediti

boljši, ga bolje razumeti in tudi vzpodbujati razumevanje in empatijo pri ljudeh, z namenom, da se ne bi več tako zavzeto klali med seboj, pa nam bo bolj pomagalo, če se poskusimo naučiti na znak, tako na podobo kot na besedo (»Tito« na hribu je nedvomno oboje) gledati kot na ikono. »Ikona nima nobenega notranjega odnosa s tem, kar označuje, ne more vsebovati nobene pozitivne informacije in ne daje nobene gotovosti, da obstaja kaj takega, kot je narava« (Zajc 2005: 105). Beseda »Tito« na hribu za ljudi dejansko le redko kdaj pomeni osebo maršala Tita. Čeprav je na hribu napisano ime resnične osebe, smo skozi etnografijo spoznali, da ležijo pomeni te »besede« na povsem drugih mestih. Večinoma je napis na hribu povezan z zelo osebnimi spomini na preteklost. Zato se moramo naučiti nanj gledati kot na ikono – odprto. In takrat bodo različni pomeni lahko sobivali vsaj malo bolj mirno.

Na tem primeru bi se torej lahko hkrati učili brati in gledati drugače, odprto. Kljub nedostopnosti teorije, njeni *notorični nerazumljivosti*, kot pravi Rotar, je namreč treba poseči ven iz nje, delovati z njeno po-močjo v svetu in ga poskušati spreminjati. Z različnimi izjavami smo v filmu pokazale, da je dejanski problem v tem, da ljudje na podobo/besedo »Tito« na hribu gledajo in jo razumejo precej rigidno, torej v skladu s Peircevo definicijo indeksa. Ker, ko vse različne izjave zmontiramo, sestavimo, so-postavimo skupaj in jih tako postavimo na ogled v enem samem kosu, damo s tem gledalcem možnost, da vsaj intuitivno, če že ne v polni zavesti, zaslutijo to rigidno oprijemanje pomena besede. Pa ne zato, da bi se odpovedali svojim argumentiranim pomenom, ki jih besedi/podobi pripisujejo, ampak zato, da bi pri sebi odprli možnost razumevanja zgodovinske in strukturne nujnosti, ki povzroča tako različna dojetanja *na videz iste stvari*.

Reference:

Althusser, Louis

1980[1970] 'Ideologija in ideološki aparati države.' V: *Ideologija in estetski učinek*. Zoja Skušek – Močnik, ur. Ljubljana: Cankarjeva založba. Str. 35–99.

Bahtin, Mihail M. in Valentin V. Vološinov

2005[1929] 'Marksizem in filozofija jezika: Osnovni problemi sociološke metode v znanosti o jeziku.' V: *Marksizmi in jezikoslovje*. Lev Centrih et al., ur. Ljubljana: Agregat. Str. 21–75.

Bourdieu, Pierre

2002[1980] *Praktični čut*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

2003[1987] 'Družbeni prostor in simbolna moč.' V: *Sociologija kot politika*. Dejan Dejanov, ur. Ljubljana: Založba / *cf. Str. 77–97.

Eriksen, Thomas H.

2001[1995] *Small Places, Large Issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. London in Chicago: Pluto Press.

Jeffer, Nikolai

1997 'To ni osmrtnica – to ni oporoka (to je uvod)' *Časopis za kritiko znanosti* 182: 9–15.

Marcus, George E.

1986 'Contemporary Problems of Ethnography in the Modern World System.' V: *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. James Clifford in George E. Marcus, ur. Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press. Str. 165–93.

Rotar, Braco

1981 *Govoreče figure: Eseji o realizmu*. Ljubljana: DDU Univerzum.

Zajc, Melita

2005 *Digitalne podobe: Vidnost, vednost in digitalni mediji*. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis.

Tito iz komšiluka

Pojava koju sam želeo da spoznam i u ovom radu proučim, situirana je u mojoj lokalnoj zajednici. U današnje vreme u Srbiji nije potrebno preterano tragati za interesantnim i aktuelnim društveno-naučnim temama. Često je dovoljno samo pogledati kroz prozor svoje sobe i zapaziti neku neverovatnu, teško shvatljivu i još teže i kompleksnije objašnjivu pojavu. To može biti dovoljan signal za stupanje u akciju i otpočinjanje antropološkog istraživanja. Dakle, u mojoj lokalnoj zajednici, ili kako bismo to običnim, prstonarodnim jezikom rekli – komšiluku, često mi se čini da ukoliko bih to samo želeo, mogao bih da otpočnem svoju antropološku karijeru, čitav život je u tom okviru razvijam i naposljetku i okončam, a da pritom uopšte i ne dotaknem/načnem sve one teme koje bi mogle biti validno antropološko štivo. Poznajući svoje radne navike i opštu društvenu klimu u zemlji, gradu i kraju u kom živim, ova moja predikcija sasvim je realna i osnovana. Da ne dužim više, tema mog istraživanja je bio Tito, i to Tito iz našeg komšiluka. Tito se jednog jutra vratio u živote mojih komšija, i to u formi jedne likovne reprodukcije na zidu terase jedne kuće u kraju. Njegov slavni povratak je odmah izazvao burne reakcije, a tim reagovanjima nikada ravnodušnim i vrlo energičnim ni danas nije došao kraj. Cilj mog rada je da istražim, protumačim i sistematizujem stavove iz komšiluka prema tom portretu, pa preko njega i Titu.

Najbolje bi bilo da na samom početku priznam da me isprva temi uopšte nisu privukli načini interpretacije lokalne zajednice, odnosno da to nisam mislio da postavim kao glavnu temu mog rada. Meni se dogodilo ono što zadesi mnoge antropologe na terenu, a to je preorijentisanje teme istraživanja. Ja sam isprva na teren otišao sa ciljem da u, nazovimo to, »*burdijeovskom maniru*«, promotrim uzroke i perfidne načine na koje je vlasnik kuće svoj *prostorni kapital* (terasu tik uz prometnu ulicu) iskoristio zarad promovisanja političke ideje. Ta konkretna politička ideja je najbolje i najčvršće personifikovana kroz (s)lik(u) Tita.

Pored toga, ja nemam nikakvih ambicija da dajem konačne i kompletne teorije o slučaju, ali sam siguran da jedno mogu tvrditi. Kada god danas govorimo o Titu, o Titu u savremenim postjugoslovenskim i postsocijalističkim kontekstima, o savremenom značenju te političke ikone, mi govorimo i o savremenim procesima koji konstruišu opštu političku klimu u određenom društvenom okviru. Znanje o pojavama, a posebno sećanje (kolektivno) na pojave (kolektivno sećanje na Tita će biti glavna komponenta analize stavova mojih ispitanika), uvek je u skladu sa centrima i predstavama moći određenog društvenog korpusa. Refleksije toga ocrtavaju se i u najsitnijim delovima te društvene celine, pa i u bilo kom komšiluku. Koliko se to sve odražava i u komšiluku o kojem pišem ostaje da se vidi u ovom radu. Komšiluk, ili susedstvo, vidim kao zaokruženu celinu koju sam postavio kao najbitniju, ili možda jedinu bitnu temu za ovaj istraživački poduhvat. Ne samo zato što svaki pripadnik i pripadnica komšiluka dele svakodnevno iskustvo suočavanja sa Titom na zidu, već i zato što svaka individualna memorija mora da komunicira sa Drugima. Ti Drugi su svi oni sa kojima pojedinac shvata da deli zajedništvo i osobenosti, a sve kroz neki

konkretni prikaz ili pojavu iz njihove prošlosti (Assamann 1988: 11).

Vraćajući se iz centra Beograda ka naselju/delu jednog beogradskog predgrađa u kom živim, zapazio sam kroz prozor autobusa neobičnu novinu. Na terasi jedne skromne, starije, prizemne kuće osvanuo je poveći portret pokojnog Maršala. Ta se terasa nalazi tik uz Kumodrašku ulicu, i deo je kuće Branislava Bicija. Kumodraška je vrlo dugačka i prometna ulica kroz koju svakodnevno cirkuliše više desetina hiljada ljudi. Gotovo stalno u njoj ima saobraćaja, pa čak i saobraćajnih gužvi jer je ova ulica spona nekoliko naselja (Braće Jerković, Kumodraž, Donji Voždovac, Medaković III) sa autokomandom pa preko nje i autoputem i centrom grada. Kroz Kumodrašku prolazi i više autobuskih linija, a sve ovo spominjem kako bih što bolje ilustrirao obim popularnosti i atraktivnosti koje je isticanje Titovog portreta, makar nominalno, moglo imati u toj sredini.

Kuća je sazidana još pre drugog svetskog rata, a sazidao ju je još Branislavljev deda. U kući zajedno sa Branislavom živi njegova baba koja ima nešto više od devedeset godina, kao i njegov trinaestogodišnji sin. Branislav je razveden, ima nešto više od četrdeset godina, i radi u naftnoj industriji Srbije, u pogonu za proizvodnju metalnih ambalaža za ulja. Branislav je završio srednju školu. Sebe smatra većitim disidentom i marginalcem. Naglašava da nikada nije bio član ni jedne političke partije ili organizacije, što ga je koštalo današnjeg oskudnog života. U prvim rečenicama našeg razgovora Branislav je izneo prvi neočekivan stav. On je zapravo odbacio bilo kakav komunistički, socijalistički ili titoistički identitet, meni neočekivanim stavom da je on nacionalista »za kralja i otadžbinu«. To mi je izneo kao zapravo najznačajniji deo svog kućnog obrazovanja. Uvek mu je govoreno da bude pošten, da ne krade, da živi od svog rada, ali je onda došlo vreme kada se samo od rada ne može živeti. Bici je vrlo pravdoljubiv, i to je takođe jedan od razloga zbog kojih ispašta. Revoltiran nepravdom, trudio se da ostane što nezavisniji i što više svoj. Kaže da se borio »*i protiv Tita i protiv Slobek*«, a sada će »*i protiv ovih*«. Ipak, kada uporedi sve svoje protivnike, zaključuje da je za vreme Tita bilo najbolje. Jako dugo mi je nabrajao sve blagodeti onog života, koje po njemu ni moja, a ni generacije posle moje, neće moći da osete. Kada sam mu ja spomenuo kako je moja generacija bila prva koja je prestala da nosi pionirske marame, i prva koja je, dakle, u potpunosti (makar na javno-manifestnom planu) raskrstila sa tim načelima i principima, on mi je rekao da smo mnogo izgubili time. Iako to »*nije bilo nešto, ipak se znao red i kako bi trebalo da se pioniri ponašaju, oblače i izgledaju, a danas ...*«. Od stabilne zemlje, reda i discipline koji su u njoj vladali pa sve do tih »*famoznih pasoša*«, nalaze se brojni razlozi zašto je taj period po njegovom mišljenju bio neuporedivo bolji od današnjih vremena. Pa kada sve to uzmemo u obzir, ostaje pitanje zbog čega se moj ispitanik isprva predstavio totalno opozitno u odnosu na identitetski okvir koji sam ja pretpostavio. Jedan od glavnih razloga za to leži u činjenici da je njegova porodica pre Drugog svetskog rata posedovala jako veliko imanje. Gotovo sve im je bilo nacionalizovano i oduzeto, osim te kuće i dvorišta oko kuće koji su im preostali, što je činjenica koja samo doprinosi neobičnosti pojave. Pored toga deda mu je kao »građansko dete« koje je preživelo u Beogradu gotovo ceo rat, bio odveden na Sremski front sa kojeg se nikada nije vratio, a o njemu ni dan danas nisu saznali ništa. Otuda je u njegovom domu stalno vladalo nesimpatisanje režima. Štaviše, kad god bi se Tito pojavio na televiziji, njegov otac bi automatski gasio TV. Složićemo se da je to jako neplodna

sredina za titoistu. Pored toga on potiče i iz porodice vernika. Svake godine su slavili slavu, i obeležavali velike hrišćanske praznike. Nedovoljno su mi jasni/ispitani ostali njegovi monarhistički stavovi. Najverovatnije je da ni samom njemu nisu baš potpuno jasni, kao i da ih teško odvaja od ostalog korpusa nacionalističkih ideja koje deli i simpatije. Međutim, pored tog kućnog obrazovanja i kućnih uticaja, svakako da je on odrastao i sa svojim vršnjacima u tadašnjoj socijalističkoj Jugoslaviji. Čak dva puta je učestvovao na sletu za Dan mladosti, 25. maja. Proputovao je celu tadašnju zemlju, i kaže da nije imao problema zato što dolazi iz Srbije gotovo nigde (osim jednom u Šibeniku). Imao je prijatelje i poznanike širom tadašnje zemlje i niko nije ni gledao na to odakle dolazi. Najlepši trenutci njegove mladosti su prohujali na tim putovanjima od »Vardara pa do Triglava«. Putovao je dosta i po inostranstvu, a taj period shvata kao izgublenu slobodu. Više puta mi je ponavljao kako se probudio jednog dana, bilo mu je dosadno, i rešio je da sa par drugova ode na kafu i to u Budimpeštu. *»Tek tako, što ne bismo seli u kola i skoknuli do Pešte na kafu, a ne ovde. Danas bih prvo morao da štedim jedno mesec dana, pa onda još i ta viza, a tada?«*, sa melanholičnim tonom ponovi istu priču moj informant. I dan danas on se trudi da svake godine pomalo putuje, koliko mu to mogućnosti dozvoljavaju, obično u neku banju ili na planinu u Srbiji. Siguran je da je taj period apsolutno neponovljiv, kako za njega, tako i za sve generacije koje dolaze. Trebalo bi spomenuti da pored okačenog portreta na zidu, Branislav ima i poveću kolekciju goblena, nekih manjih portreta, zastavica, geografskih mapa Jugoslavije i slično. Jedan njegov prijatelj iz Italije mu je doneo i žuti prsluk na kome crvenim slovima piše »SSSR«. Paradoksalno kupio ga je u Njujorku (New York). Ali i pored te kolekcije koju je poprilično obogatio otkada je okačio portret, jer su dolazili ljudi i poklanjali mu svoje zbirke iz podruma, Branislav nema lepo mišljenje o narastajućem trendu nošenja majica i dukserica sa likom Tita ili sa natpisima »SFRJ«. Ne kupuje takve majice, može i da razume kada vidi mlade ljude koji to nose, ali ga nerviraju stariji. Svi smo danas zavisni od opštih trendova i propagande. Te tako Branislav konačno zaključuje rečima: *»Ja sam od rođenja bio nacionalista, od rođenja sam bio za kralja. Jedino što je pozitivno bilo za vreme Tita, je što je omogućio ljudima tvojih godina da razmišljaju nezavisno, i da malo putuju nezavisno od toga da li mu je čale rudar ili ovo ili ono!«*, koje su dakle u potpunom skladu sa njegovim nejasnim, ambivalentnim shvatanjem Tita, ali i sa njegovom jarkom slobodarskom i potpuno nezavisnom opredeljenošću. Za Branislava u svakom slučaju možemo reći da je jedan od onih »tranzicijskih gubitnika«. Iako je još uvek zaposlen, u novonastalim promenama propale su vrednosti na kojima je on vaspitavan, ali i sve blagodeti društva u kojem je proveo svoju mladost i izgradio svoju ličnost. To napominjem kao jedan od sigurnih motiva njegovog poteza isticanja Titovog portreta.

Sam portret je relativno dobra reprodukcija, dimenzija 90 x 70 cm. Ostaje nejasno u potpunosti na čije insistiranje je portret okačen na terasi. Moj glavni ispitanik (čija je saglasnost sa kačenjem portreta neupitna) i vlasnik kuće, Branislav Bici, kaže da je on stavio portret, ali je predlog dao njegov brat Dragan. Dragan inače ne živi sa njima, već oko dva kilometra uz ulicu Kumodrašku. Slika je dugo godina stajala verovatno u jednoj od učionica u Osnovnoj školi Veselin Masleša, iz koje je i stigla u posed porodice Bici. Dobili su je od domara škole koji je njihov drugar. Međutim, u obzir treba uzeti i činjenicu da se na istom zidu na verandi nije oduvek nalazila slika Tita. Naime, najpre je tu stajala ikona Sv. Đorđa koji ubija aždaju, a potom se

na istom mestu našla crvena zastava sa likom Če Gevare koja je bila poklon od istog onog Italijana, ali ovoga puta baš sa Kube. Kada je Branislav najpre stavio ikonu Sv. Đorđa, sveca koga oni inače slave, kaže da to nije imalo nikakvog jačeg efekta u sredini. Međutim, kada se na zidu našao Tito i kada su ljudi počeli da dolaze i da se interesuju, on je to iskoristio i »*naučio ih je da se krste*«. Dakle šaljiva strategija. Titova slika je na zidu nešto više od dve godine, ali treba reći da to nije prvi njegov portret koji je tu stajao. Prvi portret Tita je relativno brzo nestao sa zida. Branislav je otišao na odmor u Vrnjačku Banju, a kada se vratio zatekao je pocepan portret na svojoj terasi. Od tada Branislav, kada god otputuje, skida portret i na njegovom mestu ostavi papir A4 formata na kome piše: »*Mom rodoljubivom radnom narodu puno pozdrava sa letnjih Briona. [U potpisu] Tito!*«. Taj portret je zamenio ovim novim koji je takođe dobio od domara iz škole. Kada su ga videle njegove najbliže komšije kako ponovo kači portret, upitali su ga šta mu to treba, jel hoće da mu neko »*baci bombu na kuću*« ili šta god slično. Branislav je ostao nepokolebiv. Novi portret je nemoguće pocepati, pošto je Branislav, poučen pređašnjim iskustvom, odneo portret kod stolara koji mu je isekao panel ploču dimenzija reprodukcije, a potom ju je nalepio na istu i ojačao tipolovima. Ni tu nije bio kraj nevoljama sa neistomišljenicima. Jedna omanja grupa fudbalskih navijača, vraćajući se sa neke utakmice, bacila je nekoliko pivskih flaša ka portretu, ali ga nisu pogodili. Potom je jedno jutro, jako rano, još pre nego što je Branislav krenuo na posao, neko jajima zasuo portret, ali je on opet prošao bez posledica. Jednom je čak i kamenovan, ali je najgore prošao kada je neko Tita posred lica pogodio farbom. Branislav je uspeo da to opere pomoću neke tečnosti za suđe, ali je lice ostalo relativno umrljano. Tako Tito sada izgleda kao da je pretrpeo neki teži šlog, ili kao da pati od facijalne paralize. I pored svih tih nedaća on je preživeo sve ove godine, a kako bi upotpunio ambijent, Branislav je čitav zid na kome se portret nalazi obojio u boje jugoslovenske zastave. Dakle sada je ceo zid plavo-belo-crven, a sa leve i desne strane Titove slike, zbog simetrije, je naslikao i dve crvene petokrake. Iz novina je isekao jedan naslov na kome piše »*Ne dirajte mi Tita*«, i prlilepio ga u donji desni ugao slike. Na kraju, na pitanje koje je zapravo i logičan početak (ali kako je u čitavoj ovoj priči sve istumbano naglavačke, ja ga navodim tek na kraju dela o glavnom informantu), i koje glasi: »*Zašto ste uopšte okačili taj portret?*« Branislav odgovara krajnje jednostavno: »*Iz fore. Vidim svi nešto kače, svako hoće neku svoju ulicu, svoju državu, a ja samo hoću da ih sve nerviram.*« Itekako mu je uspelo u tome.

Kako sam rešio da svoje terensko istraživanje sprovedem u samo jednoj ulici, tačnije u samo jenom kraćem delu te ulice, bio sam svestan da radim u relativno homogenoj sredini. Da bih narušio/razbio tu homogenost, ja sam se odlučio da o stavovima i utiscima o okačenom portretu ispitam i one koji ne žive stalno tu, ali za koje bi se ipak moglo reći da su takođe predstavnici komšiluka. Reč je naime o tri ustanove ili institucije koje se nalaze u neposrednoj blizini kuće Bicijevih, na potezu od svega dvestotinak metara. Dakle, konačno i definitivno, moj teren se prostirao u dužini od 200 metara, koji metar kraće ili duže. Te tri ustanove/institucije su poređane sledećim redosledom: najpre se odmah do kuće nalazi Osnovna škola Veselin Masleša. Školu i kuću Bicijevih takoreći deli jedno dvorište koje su omeđili jednom niskom ogradom. Kako sam u školi saznao, a ne od Bicija, škola se nalazi upravo na zemlji koja je posle Drugog svetskog rata bila konfiskovana njihovoj porodici. Niz ulicu, ali sa druge strane iste, nalaze se druge dve ustanove. Najpre *Gym* centar, ili teretana Domino, a pedesetak

metara ispod nje i Adventistička crkva. Odmah bih želeo da napomenem da mi nije bio cilj, a takođe smatram da bi to bilo i nemoguće, da ispitivnjem prikupim generalne stavove navedenih ustanova. Ja sam svesno krenuo u prikupljanje stavova samo nekih članova koji bi svakako iznosili svoje i samo svoje stavove o pojavi. Naravno da mi je želja bila da sa njima pričam jer oni poseduju jedno samo njima specifično stanovište koje predstavlja njihovu možda i najbitniju zaleđinu koja ih svakako odvaja i razlikuje od ostatka komšiluka u odnosu na koji oni poseduju specifičniju ulogu.

Kada sam rešio da odem u školu i tamo sprovedem razgovor, nastao je problem. Nisam znao tačno ko bi od tako velikog broja profesora, đaka i školskog osoblja mogao biti najpogodniji informant i zainteresovani sagovornik. Izbor je na kraju pao na školskog psihologa (zapravo, ispostavilo se malo potom da je reč o ženskoj osobi). To je školska funkcija koja na najbolji analitički način promatra glavne i najzastupljenije motive i impresije »školskih priča«. Međutim, ispostavilo se, takođe, da se radi o mladom psihologu koja je stupila na tu funkciju pre svega mesec dana. Ona uopšte nije ni videla portret, jer inače na posao dolazi sa suprotne strane škole u odnosu na ulaz u čijoj blizini je kuća Bicijevih. Za nju je, dakle, priča o Titu tik uz školu bila potpuno nefamilijarna, ali ne i neinteresnatna. Podrobno je ispitala sve što sam sam do tada saznao o portretu. Potom mi je iznela par svojih stavova o toj priči uz obećanje da će koliko odmah posle radnog vremena proći pored kuće i sama se uveriti u moje iskaze. Ona nije pristalica isticanja bilo kakvih političkih ideja ili obeležja u blizini škole. To je ujedno bio i njen glavni stav, iako smatra da, naravno, svako ima pravo da na svoj zid kači šta god želi. Ostaje jedino problem što se sve to odvija tik uz školu, te je zato to nepogodno jer su deca vrlo podložna manipulaciji. Sa tog stanovišta, koje je ujedno u neku ruku i njen profesionalni sud, ona se apsolutno ne slaže sa Titom kao prvim školskim komšijom, isto kao što se ne bi složila sa bilo kojom političkom figurom kao školskim susedom. Na kraju našeg razgovora, ona mi predloži da pronađemo profesorku istorije, i da zajedno sa njom popričamo o pojavi iz komšiluka. Ona je pronašla profesorku, i pozvala me je da joj se pridružim na jednom predavanju. Apsolutno nenadano i nevoljno, najednom se našoh u učionici jednog šestog razreda u kojoj postadoh centralni akter i čak neka vrsta predavača. Vratih se ponovo u osnovnu školu ali ovoga puta kao istraživač na terenu koji za svoje informante ima mlađe tinejdžere totalno nezainteresovane i relativno neaktivne učesnike u mojoj temi. O Titu bih rekao da uopšte i ne razmišljaju, ali su skoro svi portret videli. Štaviše, odlično poznaju i najmlađeg Bicija koji je njihov vršnjak i ide u jedno drugo odeljenje iste škole. Pitao sam ih da li su sa njime nekada pričali o tom portretu, ali su mi odgovorili odrično. Oni misle da je taj portret tu stavila njegova prababa. Na koji god sam način pokušao da postavim pitanje da li ih na neki način zanima taj portret, to jest, da li imaju o njemu nekakav, bilo kakav stav, odgovora nije bilo. Kasnije će se pokazati da su takve reakcije uglavnom bile karakteristične za sve ispitanike mlađeg doba (sve do osamnaeste godine). Sve što sam od njih mogao dobiti kao opšte odgovore o Titu, su bile aktuelne teme koje su do njih mogle stići posredstvom medija. Tako su iznosili primer lošeg materijalnog položaja Titove udovice Jovanke Broz, jer to je bila aktuelna tema o kojoj se dosta pričalo u vreme kada sam ja izvodio terensko istraživanje (april 2006). Potom su govorili o velikim grupama turista iz Slovenije koji dolaze u posetu titovom grobu – Kući cveća (verovatno videli televizijsku reportažu), a do nekih učenika došla je i priča o Plavom vozu i čuvenim Titovim ekskurzijama

široj domovine. Kada je njihova učiteljica videla kako se priča odvija, rešila je da se umeša i preuzme stvar u svoje ruke. Njeno početno oduševljenje jer ima gosta na predavanju (mene), splaslo je kada je uvidela da gost nema pojma kako da razgovara sa decom i da mu deca slobodno priču odvlače u smeru u kome ona žele. Tada je profesorka otpočela jedno mini predavanje o Titu. Pošto se i sama uverila da njeni učenici zaista jako malo znaju o nekadašnjem predsedniku, iako će im to biti gradivo za dve godine (kada budu osmaci), ona im je ispričala priču o značaju, moći i uticaju koji je Tito imao i na svetsku politiku, ali i na svakodnevne živote ljudi u Jugoslaviji. Nanovo je zaokupila totalno razbijenu pažnju i koncentraciju svojih učenica i učenika, i jako ilustrativno im je opisala kakav su deca u školi (pioniri) njihovih godina morala imati odnos prema Titu. Ta sveprisutnost Tita u školi, u udžbenicima, i na zidovima svake učionice je njima bila u potpunosti nepojmljiva, ali i rekao bih usled toga interesantna. Na kraju je svoje kraće izlaganje završila kritikama Titovog apsolutizma i neumitnosti, na šta je jedan dečak ushićeno prepoznao istovetnosti lika predsednika Tita sa Zevsom, jer je grčka mitologija verovatno njihova aktuelna tema koju promatraju na nastavi. Svi smo se složili da je Tito zasigurno bio Zevs Jugoslavije i time okončali to predavanje. Potom sam sa profesorkom porazgovarao o njenom viđenju pojave, ali i o njenim tumačenjima rezultata časa. Ona je odmah istakla da je potez isticanja portreta po njoj »glup«. Kada se tome pridoda da je ta kuća u neposrednoj blizini škole, stvar postaje još gora. Njoj je »*strašno da se vrši politička propaganda uzrokovana indoktrinacijom*«, i to naravno tik uz školu. »*Šta bi bilo da taj rešio da stavi, na primer, Hitlera, na svoj zid?*«, pita se profesorka. Njen, je stav u krajnjoj liniji da bi se trebalo okrenuti budućnosti, a ne prošlosti. »*Umesto Tita zašto da tu ne bude postavljen kompjuter, recimo?*« je njena izjava koja me ostavi donekle zabezекnutim i nesposobnim da uopšte razumem njena osnovna stanovišta. Osvrnula se i na stavove svojih učenika, i prokomentarisala da su oni još uvek mali i da nisu ni imali dovoljno prilike da se u životu sa time upoznaju. Zbog toga sam predložio da ne bi bilo loše da sličan razgovor sprovedemo i u osmom razredu, što je profesorka prihvatila. Međutim, ni u osmom razredu stvari nisu tekle ništa bolje. Oni su, možda, bili još nezainteresovaniji za temu. Imali su mnogo jasnije stavove o Biciju (ili su tako samo oni mislili) i njegovom potezu. Za njega su rekli da smatraju da je uvrnut, smešan im je i iracionalan njegov stav, misle da je jugonostalgičar i da je verovatno bolje živeo za vreme Tita pa ga je zato i okačio na svoj zid. U ovom sam odeljenju, što možda i nisam očekivao, dobio i nekoliko stavova, ili pre predrasuda i stereotipa koji konotiraju na snažnu nacionalističku pozadinu. Izdvojiću neke izjave: »*Tito je bio prljav, komunjara, Hrvat i Katolik.*«

Sledeća ustanova koju sam posetio, koja je i sledeća po redosledu (udaljenosti od kuće), je teretana – *Gym* centar Domino. U teretani svakako dolaze čvrsti momci, pa sam ja pomislio da će čvrsti momci imati i čvrste stavove. Ispostavilo se da čvrsti momci imaju samo čvrste predrasude koje ih totalno parališu da vide nešto van usvojenih i pretpostavljenih okvira. Ekipe koja u teretani navraća je uglavnom lokalna. Svi izgledaju isto, svi se dobro znaju, a ja ne znam nikoga od njih. Moja neočekivana poseta, sa još neočekivanim ciljem, izazvala je totalno nerazumevanje kod njih. Najpre sam pričao sa momkom koji je, valjda, vlasnik, ili makar nekakav poslovođa. U krajnjoj liniji je i nebitno, važno je da mi je on bio prvi sagovornik jer je zadužen za registraciju novih članova, i zbog toga je prva osoba kojoj se treba javiti. Kada sam mu rekao zbog čega sam tu, on kao da me nije shvatio ozbiljno.

Posle možda dva minuta me je pitao da li je dobro shvatio da ja zapravo »ne želim da bildujem«. Ja sam mu odgovorio da svakako ne želim da bildujem i da sam tu samo zbog istraživanja nesvakidašnje pojave iz kraja, i zanima me kakvi su njegovi stavovi o tome. Njegov odgovor je bio da nema ništa da kaže o tome jer ga totalno ne zanima. Dodao je da su se čudili svi koji dolaze u teretanu. Jeste čudno, ali ga ne zanima čak ni ta politička pozadina, baš ga briga za Tita iako misli da se za njegovo vreme bolje živelo. Rekao je da ne vidi ni kakve to veze ima sa današnjom politikom, kao i na koji je način Bicijev potez politički. Potom mi je, pomalo neočekivano, on postavio dva pitanja. Najpre, kako mi nije dosadno da uopšte ispitujem tu temu, i drugo za koga glasam. Na to drugo njegovo pitanje ja sam izbegao odgovor kontrapitanjem, i upitao ja njega za koga glasa. On mi je prkosno odgovorio da glasa za Radikalnu stranku. »Dobro ako je tako, kakva bi bila tvoja reakcija kada bi Bici okačio, na primer, Đinđićev portret na svojoj terasi?«, usledilo je moje pitanje. »E onda bih mu uleteo i ...«, ne bih želeo da dovršim ovaj, svakako negativno konotirajući, citat mog informanta. I od ostalih ispitanika u teretani sam dobijao šture odgovore o stavovima o Titu i njegovom portretu u njihovom susedstvu. O Titu kao već zaboravljenoj političkoj figuri aktivnoj još pre njihovog rođenja ili eventualno u njihovom najranijem detinjstvu, nemaju mnogo toga lepog, a ni ružnog da kažu, a od poteza njihovog komšije sam im čudniji, čini mi se, bio ja, sa svojim intervjuisanjem. Verovatno ih niko nije i neće anketirati na njihovom treningu, a na portret su već odavno navikli, te je takav njihov stav razuman. Jedan mi je mladić rekao da mu je simpatično i da svako ima pravo da na svoj zid kači šta god želi, drugi mi je rekao da se tada bolje živelo nego za vreme ovih »bandita«, i tako u krug. Dve tri rečenice, gotovo indentične forme i sadržine mi je nezainteresovano ponavljao svako od njih. Očekivao sam da će biti više nacionalističkih negativnih kritika ove pojave iz komšiluka, ali se to nije dogodilo. Ispraznost i nezainteresovanost je glavna odlika tumačenja momaka iz teretane, iz koje sam želeo što pre da odem.

Moje se istraživanje nastavilo u, od »Tita«, najudaljenijoj ustanovi – Adventističkoj crkvi, udaljenoj oko 300 metara od kuće Bicijevih. Crkva je mala i nalazi se u sklopu stambenog objekta u kome živi nekoliko porodica adventista. Imao sam svega troje ispitanika, ali je njihova priča bila interesantna i korisna. Najpre sam razgovarao sa dvojicom relativno mlađih momaka od oko trideset godina. Jedan je rođen i odrastao u tom kraju i odlično poznaje Bicijeve što je možda i razlog zbog kojeg je bio manje pričljiv, a drugi je poreklom iz Bosne i on je bio zainteresovan za temu. On mi je rekao da su njegovi roditelji u Bosni držali Titovu sliku na zidu sve do početka rata, te ga on još od detinjstva poštuje i voli. Kaže da je on bio poput glavnog promotera bratstva i jedinstva i ljubavi među narodima, i to ne samo Jugoslavije. Za Titovo vreme je svako ko je hteo da radi mogao da radi, i imalo se tada. »Svaka čast Biciju što je okačio njegovu sliku«, bio je njegov komentar. Daje neku vrstu ocene toga kome je Tito najviše odgovarao, i kaže da su to bili Bosanci i Slovenci. Nije jasno znao da mi objasni koji parametar uzima za takvu ocenu, pa je to pokušao objasniti lagodnim životom i redom, ali napominje da je za njegove ideale izginulo »more« Bosanaca, te time tumači njihovu privrženost. Međutim, danas je stanje jako teško u Bosni i žao mu je zbog toga. Kaže: »Eh kada bi nam se Tile vratilo. On bi jedini mogao da nas spase.« Na to je manje pričljivi sagovornik dodao: »Ma nas bi jedino Isus mogao da spase kada bi ponovo došao!«

On je pružio malo uopšteniju priču i rekao, da on kao Hrišćanin voli svakog čoveka, pa zašto ne i Tita. Docnije sam razgovor nastavio sa pastorem ove religijske zajednice, koji je, kao i oni, relativno mlad čovek (ima tačno 30 godina). To je valjda i razlog zbog koga je pastor Igor tu tek malo više od godinu i po dana. Nema nekih velikih impresija kojih se seća od prvog viđenja portreta. Pomislio je – evo još jednog pacijenta izvučenog iz neke prošlosti, idolopoklonika, iako je sada siguran da greši (posle razgovora sa mnom) i da je portret zapravo istaknut zbog nekih drugih razloga (na primer zezanje komšija).

»*Ja nemam problema ni sa čudacima te sam bio relativno neiznenađen. Ono što ću ti odmah reći je da mi nije interesantan lik [Tito]. On je kuvao i zakuvao niz smicalica, i obuzdao je neke nacionalističke varnice zahvaljujući svojoj harizmi. Imao je veštinu da to sve drži na okupu, ali to meni nije interesantno. Sledim hrišćanski stav, i mada komunizam jeste doneo Goli otok, i ne mali broj adventista je tamo završio, a i oni koji nisu tamo završili su konstantno bili pod budnim okom UDBE. Ali nacionalizam devedesetih je gradio imidž ovoj crkvi koji je doneo sijaset satanizujućih karakterizacija. Znači bilo je represije za vreme komunizma. Ovaj period je plodno tlo za jedan bunt i otpor svemu što se lepo održava i kroz stav Bicija. Sama sredina reaguje ambivalentno na adventiste, oni koji ih poznaju nemaju loše mišljenje, a oni koji ih ne poznaju imaju oprečan stav. A naravno ima i onih koji ne misle ništa. Ja sam imao četiri godine kada je Tito umro te mi je on ostao nevažan i neinteresantan. Ima sve to veze sa našim balkanskim mentalitetom. Mi imamo potrebu za ličnostima iako ne shvatamo da su bitnije institucije, a ne ti lideri (primeri Panića i Đinđića). Lako se lepimo za ličnosti, a teško za institucije. Kada je Tito počeo da isparava iz javne sfere to niko nije ni primetio jer nam je gorelo pod nogama. Nije to bilo za vreme Miloševića kao što bi to SPO uradio. Nije to bila nužna rehabilitacija jednih koji smenjuju titoizam. Mada sa druge strane narod to nadomešta i retraditionalizacijom. Bilo je moćnih ljudi tokom devedesetih koji se zapravo nisu obračunavali ni sa čim već su samo nešto nadomeštali. U sivilu ovog kraja, portret lepo utiče na mene i ne mislim da to na bilo koji način indoktrinira decu iz škole, na primer. Tito je mrtav i on nema moć i ne znači više nikome ništa. On možda može biti dobro shvaćen u okviru postmoderne kritike gde više nema heroja.*«

Dakle pastor Igor mi je ponudio mnogo više političku nego versku priču, možda namerno smatrajući da bi u suprotnom mogao ostaviti negativan i loš dojam.

Moje ispitivanje je uključilo i oko dvadeset ispitanica i ispitanika iz neposrednog susedstva, ali i slučajnih prolaznika. Sa nekima sam razgovarao i manje od jednog minuta, a sa nekima i više od jednog sata. Nisam posedovao nikakav formalni upitnik, jer je s obzirom na razlike u godinama ispitanika, ali i zbog osetljivosti pitanja, fleksibilan pristup bio neizbežan. Tokom svog istraživanja sam napravio intervju na ulici neposredno pored kuće, ali sam takođe i obišao više porodičnih kuća iz okoline i na taj način sakupljao svoj materijal. Prilikom prikupljanja stavova, ja sam molio informante da se prvenstveno fokusiraju na portret, i iznesu svoje utiske o potezu isticanja istog. Naravno da je bilo nemoguće da se sve samo na tome zaustavi, što je bilo dobro i očekivano, ali je naš razgovor uvek započinjao odatle. Međutim, nije bilo moguće razdvojiti njihove utiske o potezu isticanja portreta, od njihovih stavova prema osobi koja ga

je okačila, i koja je vlasnik kuće. Te tako na moje pitanje šta misle o portretu često bi odgovarali: »*Ma šta mu [Branislavu] treba da kači to sada?*«; »*ne znam čija je to kuća, pa tako nemam nikakav stav*«; »*kakav lik [Branislav], baš super što je okačio Tita*«; »*to mi je najdraži komšija [Branislav]*«; »*čist romantičar [Branislav]*«; »*ma on [Branislav] je uvek bio pomalo lud, pa me ne iznenađuje više ništa od njega*«, i slično. U isto vreme bilo je onih koji bi na isto pitanje odmah pričali o tome kako su živeli za vreme Tita i kako je onda bilo, ne dajući nikakav značaj razlogu zbog kojeg im to pitanje uopšte postavljam. To su obično bili ljudi koji se sa izvesnom melanholijom prisećaju tog perioda, koji za njih ima najbolje moguće konotacije.

Sav prikupljeni materijal svakako ne bi mogao ući u okvire ovog rada, te mi se zato ukazala potreba za sistematizovanjem stavova i njihovim svođenjem pod nekoliko opštijih modela. Model za izvođenje te sistematizacije pronašao sam kod autorke Ivane Spasić (2003) koja je istraživajući kolektivna sećanja na nedavnu prošlost naišla na sličnu potrebu. Ona je izvela tri osnovne dimenzije ili komponente tipova sećanja građana koji su živeli u vreme Titove Jugoslavije:

1. isticanje socijalne dimenzije, odnosno obeležja društvenoekonomskog poretka;
2. isticanje uže političke dimenzije, odnosno obeležja političkog poretka;
3. isticanje višenacionalne prirode države i društva.

Predloženi modeli su apsolutno primenjivi i u analizi stavova koje sam ja prikupio. Ipak pokušao sam da više pažnje obratim na one stavove koji razmatraju ne samo sećanje na način života za vreme Tita, već i na stavove spram poteza isticanja portreta, kao i uopšte aktuelnosti te političke ikone danas. Dakle, sopstvenim analitičkim sposobnostima, i uz ugledanje na modele koje je predložila Ivana Spasić, ja pridodajem sledeću poddelu tipova stavova na:

- afirmativne: »*bravo za potez, živeli Tito i partija*«;
- simpatično im je, ali uglavnom bez ikakvog dubljeg stava;
- Tito im nije preterano simpatičan, ali jeste stav komšije, jer ih to podseća na normalnija vremena i normalniji život koji se više ne može vratiti;
- »*poznamo Bicija, te znamo zbog čega je okačio taj portret pa nam zato i ne smeta, ali ne simpatišemo Tita*«;
- »*svako ima pravo da na svoj zid okači šta god želi, ili ne primećujem portret i nemam stav o njemu*«;
- loše je i vraća nas unazad;
- potez je ponižavajuć, jer je danas politički nekorektno govoriti o Titu, a kamoli isticati ga na svoj zid.

Moram napomenuti da za čitavo istraživanje gotovo i nisam naišao na nekoga sa radikalnijim stavom od tipa stava broj sedam (osim, pomalo neočekivano, u školi, i još jednom prilikom na ulici), iako sam očekivao više takvih stavova. Za veliku većinu mojih ispitanika koji su se želeli izjasniti, Tito iz komšiluka, kao i Tito iz njihovih sećanja, jako je pozitivno konotiran. Titova Jugoslavija je za gotovo sve, pa i one koji o Titu nisu pozitivno govorili, nešto za čime treba žaliti. Naravno da bi trebalo razdvojiti žaljenje za Jugoslavijom, od žala za mladošću, detinjstvom ili naprosto nepovratnom prošlošću (iako je već spomenuto da sam ja imao ispitanike

svih uzrasta, ipak je najviše i najzainteresovanijih za priču bilo među onima kojima taj period predstavlja vlastito iskustvo). Kada to uzmemo u obzir, uglavnom dobijamo homogen stav po kojem je život u SFRJ nekadašnja normalnost, na čije mesto dolazi opšta nenormalnost koja još uvek traje. Takođe moram napomenuti da brojni prikupljeni stavovi ne odgovaraju potpuno jasno nekom od stavova iz moje nomenklature, te i da je kombinacija stavova u manjoj ili većoj meri bila zastupljena. Takođe su bili interesantni i načini na koje su moji ispitanici iznosili svoje stavove. Česta su bila ushićenja pri govoru. Za neke starije ljude moja pitanja, odnosno njihova prisećanja, imala su i blago terapeutsku osobenost koja ih je makar na kratko razdvajala od rutinskih nevolja i problema. Bilo je onih koji bi samom svojom hladnoćom pri govoru iskazivali svoje nesimpatisanje. Bilo je i onih koji bi odgovarali sporo i oprezno, gotovo polutiho, a na kraju bi mi postavili pitanje, makar iz šale, »jel neće da me uhapse zbog ovoga?« i slično.

Verujem da je u značajnoj meri, moj rad opravdao ovu usku ciljnu grupu kao sasvim relevantnu za ispitivanje bilo koje društvene pojave koja se na širem/globalnijem političkom planu odigrava. Dinamika politike, kao i složeni i komplikovani procesi koji se oslikavaju na različitim simboličkim planovima, odigravaju se kako u velikim arenama, tako i u malim, kako u javnim, tako i u privatnim; preklapanje i međusobno dejstvo tih prostora određuje šta će se dešavati u svakome od njih (Verdery 1999). Politika, dakle, nije ograničena samo na postupke političkih aktera, već se njom može baviti bilo ko i bilo gde. Verdery se u svojoj studiji pita možemo li zarad oživljavanja i pospešivanja proučavanja politike da je potražimo na možda neočekivanim mestima koja će zaokupiti našu pažnju (1999)? Nadam se da sam primerom koji izložih u ovom radu odgovorio na njeno pitanje potvrdno.

Kada danas na ovaj način govorimo o Titu, mi ne radimo, i ne bi trebalo da radimo, nekakve istorijske rekonstrukcije tog lika iz naše prošlosti. Analiza sadašnje kolektivne memorije nas može sasvim zasiti, i pokazati koliko je ona uslovljena pojavama koje naše društvo trpi dok o tim sećanjima pričamo i pišemo. Ta sećanja nisu puki obrisi onoga »kako je bilo tada«, već pre naša korelacija između prošlosti i sadašnjosti u kojoj objašnjavamo sebi samima pojave koje su nas zadesile i koje proživljamo. Da bi se odigrale, one zahtevaju nova pojašnjenja onoga što im prethodi. Pol Konerton (Connerton 2002: 19) kaže da je teško ekstrahovati našu prošlost iz naše sadašnjosti: nije reč samo o tome da sadašnji činioци utiču na naša sećanja o prošlosti – neki bi rekli, tako što ih iskrivljuju – već i o tome da prošli činioци utiču na naše doživljavanje sadašnjosti, ili ga iskrivljuju. Otuda ne čudi, na primer, kada moji informanti prizivaju svoje sećanje o Titu kao političaru, njega često porede sa danas aktuelnim političarima. Termin kolektivno pamćenje uvodi dirkemovac Moris Albvaš (Halwbach), koji njime obeležava dugotrajno pamćenje neke grupe (nacija, država, crkva, udruženje), a koje se stvara i održava simboličkim znacima i praksom (Kuljić 2006: 37). Jako podobnu ilustraciju ovog stava nalazim u portretu o kome pišem, koji svojoj lokalnoj zajednici poručuje koji je to najbitnij javni, opšte-društveni simbol spona sa njihovom vlastitom prošloću.

Ako o Titu govorimo pozivajući naša sećanja danas, moramo na umu imati sledeće: Srbija je zemlja u tranziciji. Shodno tome sadašnje državne institucije imaju jasan cilj, a to je konačna i potpuna transformacija survivala

socijalističkih formi društvene organizovanosti ka kapitalističkom uzoru, kao i potpuna i totalna integracija u evro-atlanske institucije. Pritom bi se trebalo uvek osvrutati na činjenicu da to nikako nije samo usaglašavanje na nekom operativno-institucionalnom planu, već je to i fundamentalno kulturno pitanje. Apsolutno raskidanje sa pređašnjim simboličkim modelima je neminovno. Ostaje samo pitanje koliki je period potreban za to, ali i da li je to u potpunosti izvodivo. Strogoštavanje vrednosti na kojima su odgajane generacije u ovoj zemlji, i naravno kraju u kojem pišem, nikako nije bezbolno. Kada Bici u uglu portreta ističe novinski naslov "ne dirajte mi Tita" on kao da nam poručuje *ne dirajte mene i ono što ja jesam*, a on jeste ono kroz šta se kroz simbole (u ovom slučaju Tita) identifikuje. U tranzicionoj zemlji (Srbija danas) u kojoj se prepliću razni sistemi vrednosti, ogromnom delu stanovništva u potpunosti nejasni, ljudima koji su prestrašeni i poraženi pred tim novim vrednostima, ne preostaje ništa drugo, nego da se okrenu od toga danas ka onome što je bilo juče, jer sutra još nije došlo. Moj komšija nas na jako transparentan način podseća koji je to najbliži (vremenski) period u kome je čvrsto stajao na zemlji. Zato mu treba Tito, makar na zidu.

Literatura

Assamann, Jan

1988 'Collective memory and cultural identity.' Originalno objavljeno u *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.

Konerton, Pol

2002 *Kako društva pamte*. Beograd: Samizdat.

Kuljić, Todor

2006 *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja štampa.

Spasić, Ivana

2003 'Sećanje na nedavnu prošlost.' U: *Politički i svakodnevni život u Srbiji 1999-2002*. Beograd: Biblioteka Disput.

Verdery, Ketherine

1999 *The political lives of dead bodies-reburial and postsocialist change*. New York: Columbia University Press.

»Druže Tito mi ti se kunemo«: Uloga glazbe na proslavi Dana mladosti u Kumrovcu¹

Istraživanje smo provele 2004. godine u suradnji sa nekoliko profesora te studenata dodiplomskog i poslijediplomskog studija etnologije i kulturne antropologije u okviru međunarodnog projekta *Political places in change: Kumrovec case*. Projekt je organizirala i vodila dr. Kirsti Mathiesen Hjemdahl (Department of Cultural Studies and Art History, University in Bergen, Norway) uz znanstvenu i terensku pomoć Nevene Škrbić Alempijević (Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu)².

Pristup temi i metodologija bili su fenomenološki, a proslavu Dana mladosti pratili smo kao promatrači i tehnikom intervjua. Nastojalo se utvrditi kako Kumrovec i samu proslavu doživljavaju sudionici, iz različitih perspektiva.

Predmet je našeg istraživanja bila glazba. Cilj je bio, na primjeru Kumrovca kao mjesta koje u svijesti brojnih sudionika proslave eksplicitno simbolizira političko razdoblje bivše SFR Jugoslavije i evocira spomen na Titov *lik i djelo*, istražiti na koji se način manifestira, proizvodi i koristi političko mjesto (*political place*) i, posebice, kakvu ulogu u tome ima glazba, bilo da čini dio predviđenog programa koji je zacrtao organizator, bilo da se stvara spontano.

Jedan od razloga zbog kojeg smo se odlučile za istraživanje glazbe jest taj što ju je moguće (i vrlo često se to čini) pretvoriti u propagandno sredstvo za širenje političkih ideja. Političko-propagandna funkcija glazbe ostvaruje se kao emocionalno snažnija poruka koja se, kako na svjesnoj tako i na nesvjesnoj razini, doživljava manje »napadno«. Odnoseći se prema glazbi unutar društvenog konteksta kao glavnom predmetu našeg istraživanja, namjera nam je bila provjeriti u kojoj je mjeri glazba na proslavi Dana mladosti osjenjena politikom (Blažeković 2002: 76), a u kojoj je mjeri poticaj za individualno i kolektivno sjećanje, odnosno na koji se način ove dvije razine isprepliću u kontekstu jednodnevne kumrovačke proslave.

Kako bismo odredile vlastita sjećanja na vrijeme socijalizma, koja određuju naš pristup Kumrovcu, pokušale smo međusobnim intervjuiranjem oblikovati predodžbu o dodirnim točkama i različitostima naših sjećanja, te očitati vlastitu konstrukciju Kumrovca, odnosno aktivirati mentalne slike iz prošlosti kako bismo pronašle *svoje mjesto* na proslavi Dana mladosti. Međusobno intervjuiranje napravile smo po povratku s terena jer nismo pretpostavile da će nas boravak u Kumrovcu »emocionalno zahvatiti«. Našle smo se na terenu koji je za nas obilovao simboličkim značenjima s obzirom na vlastita prethodna iskustva življenja u socijalizmu. Naša zajednička sjećanja na Kumrovec vezuju se uz izlete na kraju školske godine, grah za ručak, odlazak u parovima do kina gdje smo gledale film o dječaku koji se hrabro bori u »nekom ratu«. Dodirna točka sjećanja na socijalizam svečanost je primanja u pionire koju smo zapamtile kao simbol odrastanja tijekom osnovne škole, pjesme iz osnovnoškolskog zbora *Crvenu maramu*

1 Tekst je objavljen u opširnijoj verziji u Petrović i Rubić (2006).

2 Rezultati istraživanja provedenog 2004. godine objavljeni su u zajedničkom zborniku – Škrbić Alempijević i Mathiesen Hjemdahl (2006).

dobit ću ja, Crveni makovi, Daj mi majko iglicu (1984. i 1985. godine), zatim zagonetna problematičnost proslavljanja Božića 1989. godine. Sva ta sjećanja, valja naglasiti, potječu iz vremena socijalizma u zalasku.

U jurnjavi Kumrovcem, u potrazi za glazbom, predmetom našega istraživanja, otkrivale smo kako se profiliraju, bez mogućnosti kontrole, naši subjektivni emocionalni odnosi prema događanju oko nas. Upravo je glazba, koja se počela oriti s pozornice, potaknula osjećaj nostalgije ne samo prema proslavi, nego i vlastitim iskustvima i ponovno oživljenim sjećanjima na djetinjstvo u socijalizmu.

Na samoj proslavi sudjelujemo po prvi put, a sličnih se ne sjećamo jer smo bile premale. Međutim, noseći sa sobom »paket« predodžbi o razdoblju socijalizma i formalnih razina njegovih prazničkih proslava (ikonografija – zastave, glazba), ovoj smo proslavi unaprijed pripisivale podjednaka očekivanja o glazbi koju bismo trebale čuti i istraživati.

Većina sudionika proslave Dana mladosti u Kumrovcu pripada starijoj životnoj dobi. Upravo su pjesme koje su se tamo izvodile bile element koji je izdiferencirao starije sudionike s dubljim sjećanjima na život u socijalizmu i nas, mlađe sudionice s vrlo selektiranim, slabijim i umanjenim sjećanjima na isto razdoblje.

U razdoblju socijalizma Kumrovec je u velikoj mjeri bio destinacija službenog organiziranog hodočašća iz svih krajeva bivše Jugoslavije, pa i drugih zemalja. Danas, u promijenjenim društveno-političkim prilikama, posjetitelji dolaze na vlastitu inicijativu, individualno ili u grupama organiziranim od strane Saveza boraca i društava koja njeguju uspomenu na Josipa Broza Tita.

Pozornica je bila uređena i čekala posjetitelje koji su se već oko 10 sati počeli okupljati. Formalni je dio programa započeo. Preko razglasa puštale su se pjesme koje su za vrijeme Jugoslavije činile zvučnu kulisu manifestacijama, a danas se gotovo uopće ne mogu čuti na javnim mjestima, ni na bilo kakvim javnim okupljanjima. To je bila glazba iz kolekcije starih kazeta i ploča Društva 'Josip Broz Tito', organizatora cijele proslave – *Računajte na nas; Ivo Lola; Druže Tito, ljubičice bijela; Ide Tito preko Romanije; Drugarice, posadimo cvijeće; Sa Ovčara i Kablara čobanica progovara; Po šumama i gorama.*

Nakon toga uslijedio je prigodni govor organizatora proslave koji je nailazio na odobravanje i skandiranje sudionika pojačavajući euforičnost čitave situacije.

Sveukupnost formalnog dijela, pjesme u zbornim aranžmanima i govor obilježen retorikom i parolama, kao što su »*drugovi i drugarice*«, činili su važan simbolički dio ovog spektakla i stvorili jak temelj na koji će se kasnije nadograđivati neformalni dio proslave Dana mladosti.

Pred pozornicom nas je starija gospođa čvrsto zgrabila za ruke i zajecala: »*Ja moram zaplakati. Zlatno doba! Tko se rodio u njegovo doba, taj je sretan!*«

Po završetku dvosatnoga formalnog dijela programa, sudionici su se počeli postupno razilaziti. Za neke se proslava sastojala u praćenju glazbenih zbivanja na pozornici, dok su drugi, uglavnom nakon, ali i tijekom formalnog dijela, počeli spontano organizirati vlastite oblike zabave. Za

njih je prava proslava tek tada započela. Kroz glazbu se, dakle, očitovala i različitost praksi proslavljanja Dana mladosti u Kumrovcu.

U jednom se trenutku – dok je formalni program još trajao – okupila grupica umirovljenika, koja je počela plesati i glasno pjevati *Kozaračko kolo*, te su svojom izvedbom nadglasali nastup varaždinskog KUD-a koji je na pozornici izvodio tradicijske regionalne zagorske pjesme. U njihovom nastupu sudionici proslave očitno nisu mogli aktivno sudjelovati, niti su svoje uspomene i sjećanja mogli vezati uz njih. Jedino je okupljanje oko univerzalnih pjesama karakterističnih za čitavo područje bivše Jugoslavije i općenito socijalističku ideologiju bratstva i jedinstva moglo potaknuti koheziju promatrača i iskazivanje njihova društvenoga sjećanja.

Za jednim od stolova ispred gostione Kod starog, grupica pedesetogodišnjakinja bučno se zabavljala pljeskajući i pjevajući pjesme *Pjevaj mi, pjevaj, sokole; Druže Tito, mi ti se kunemo; Na Kordunu grob do groba; Cijela Banija, Lika i Kordun; Po šumama i gorama ...* Jedna od njih bila je obučena kao pionirka i nosila je uokvirenu Titovu sliku na ramenu. Druga, najglasnija među njima, pjesmom i ispruženim rukama pozivala je promatrače, koji su se tromo probijali kroz gužvu prema autobusima, da im se pridruže. Svojim je žarom privukla tridesetak promatrača. Neki su pjevali, neki pljeskali, neki promatrali i osmjehom odobravali ovakav nastavak proslave. Činilo se da će se pjesma uz pratnju harmonikaša nastaviti do jutra, jer je jedna povlačila drugu, a naručivale su se i pjevale glasno i sa žarom. Povremeno bi netko od okupljenih uzviknuo naziv pjesme koju želi čuti, a žene, predvodnice ove zabave, prihvaćale su prijedloge i izvodile ih.

Formalni dio programa nudio je promatračku ulogu ljudima koji su stigli u Kumrovec, a u neformalnom je dijelu, upriličena prava obnova proživljenog iskustva s radnih akcija i skupova iz mladih dana, a što su nam usputno, ozarenih lica dovikivali:

»Na mlade dane nas ovo podsjeća i kad se pjeva *Druže Tito mi ti se kunemo* onda je to nama stvarno bilo ono! Ja sam zaplakala!«

Jedna je gospođa spomenula pjesme *Oj, Kozaro, Kozaro; Da nam živi, živi rad; Po šumama i gorama; Druže Tito, ljubičice bijela; To je nama naša borba dala* koje je rado pjevala »na radnim akcijama i narodnim veseljima« poput, primjerice, okupljanja i pjevanja prije glasovanja. Kaže kako te pjesme nikada nitko nije izvodio sam, već su se uvijek pjevale na javnim događanjima.

Pjesmu *Druže Tito mi ti se kunemo* opisala nam je kao nezaobilaznu tijekom svakoga prazničnog okupljanja, a *Kozaračko kolo* kao nezaobilazan ples. Stoga ne čudi da je pjevanje te pjesme na Danu mladosti bilo svojevrsan vrhunac same proslave.

»Svi smo bili veseli, nije k'o sad. To smo odlazili na glasanje u veselju. Bilo je jedno jaje pa biraj, kako smo govorili, ali su se ljudi s tim pjesmama veselili.«

Mogle bismo reći kako je trenutak ujedinjenja grupe kroz zajedničku pjesmu bio trenutak idealiziranja prošlosti i proživljenog iskustva te, da se izrazimo riječima Renate Jambrešić Kirin, proces potiskivanja »nepoželjnih elemenata« iz kolektivnog sjećanja (2004: 128).

Paradne, velike proslave i političko-ritualna zbivanja, koja su okupljala ljude

nudeći zajednički model proslavljanja kao uniformni princip, kroz pjesmu, ostali su element prisjećanja na proživljenu mladost.

Radne akcije, primjerice, okupljale su mlade na dobrovoljnom teškom fizičkom radu. Zahvaljujući selektivnosti sjećanja, kod ove grupe umirovljenika zadržale su se tada pjevane pjesme, kao primaran element sjećanja na proživljeno vrijeme mladosti.

Pjesme su u tom trenutku – na proslavi, poslužile kao »medij koji vraća« u doba mladosti, jedno prošlo, »bolje vrijeme« s osjećajem za duhovnu povezanost koja je istodobno racionalna i emocionalna.

Sve je to dio vremena koje je nepovratno prošlo, a ostatke te prošlosti obnavljaju nesputano na određenome mjestu na određeni dan u godini, a sve to upravo kroz pjesme iz tog određenog dijela prošlosti. Pjesme koje pjevaju najopipljivija su doživljajna rekonstrukcija proživljenog vremena socijalizma, u kojemu su ti ljudi doista proživjeli veći dio svog života.

Danas, u drugačijem društvenom, političkom, socioekonomskom pa i ideologijskom kontekstu svakidašnjeg života, nakon trauma ratnih događanja, promijenjenih društvenih vrijednosti i odnosa, sjećanja se selektivno izabiru i vezuju uz one »lijepo« elemente prošlosti, a odnose se na slobodno vrijeme i zabavu, odnosno neformalne segmente življenja u jednom ideologijski i politički obilježenom vremenu. Istodobno se negativne konotacije isključuju.

Na proslavi Dana mladosti kroz glazbu je ostvarena snažna komunikacija grupe ljudi i kolektivno prisjećanje potaknulo je njihovu interakciju kroz pjesmu i ples.

Takvo uobličenje rezultat je individualnog iskustva i kolektivne primjene koje teoretičari kulture smještaju unutar nje same.

Proslava Dana mladosti jest komemorativna proslava (ponajviše vezana uz značenje Titovog *lika i djela* i uz cjelokupno proživljeno vrijeme koje se na ovome mjestu kroz pjesmu nostalgijački obnavlja). Ali, kada se komemorativne svečanosti ne oslanjaju na suvremenu politiku, kao što je to u ovom slučaju, one podupiru svoje (kratkoročno) postojanje putem kolektivnog sjećanja. Prema R. Jambrešić Kirin, pozitivna se evaluacija pojedinačnih sjećanja javlja kao jedan od konstruktivnih dijelova građenja identiteta, a najviše se na sjećanja oslanjamo kada se gube komunikacijska sjećanja, odnosno direktna interakcija između članova različitih generacija u sadašnjem vremenu (2004: 126).

Konkretno, na proslavi Dana mladosti u Kumrovcu te pjesme nisu bile podloga za političku propagandu kao u vrijeme SFR Jugoslavije kada su bile relevantne za podržavanje određenih političkih vrijednosti. Prije bismo mogle govoriti o propagandi za jedno *bolje* minulo vrijeme (barem u očima sudionika) slavljeno kroz određenu glazbu.

Sama parola koja se simbolički provlačila kroz čitavo događanje – »*U radosti je mladost, u mladosti je radost!*« – zajedno s glazbom, kao važnim elementom, »medijem« kolektivnog, ali i individualiziranog sjećanja, potencirale su, kod starijih sudionika, sjećanja na omladinske dane, na nepovratno izgubljeno, a ovdje na tren oživljeno doba mladosti.

Literatura

Blažeković, Zdravko

2002 *Glazba osjenjena politikom*. Zagreb: Matica hrvatska.

Jambrešić Kirin, Renata

2004 'The Politics of Memory in Croatian Socialist Culture: Some Remarks.' *Narodna umjetnost* 41(1): 125–143.

Petrović, Željka i Tihana Rubić

2006 '»Druže Tito, mi ti se kunemo«: Uloga glazbe na proslavi Dana Mladosti!' U: *O Titu kao mitu: Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Nevena Škrbić Alempijević i Kirsti Mathiesen Hjemdahl, ur. Zagreb: FF Press – Srednja Europa. Str. 221–246.

Škrbić Alempijević, Nevena i Kirsti Mathiesen Hjemdahl, ur.

2006 *O Titu kao mitu: Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Zagreb: FF Press – Srednja Europa.

Спомениците во постсоцијалистичкиот период: По примерите на градот – херој на Македонија

„И да сака антропологот да го заобиколи светот на политката не може. Како и да е, политичкиот живот влијае врз културното живеење“ (Rihtman-Augustin 2000: 9).

Последниве стотина години, бурното минато на Балканот и во Македонија придонесоа на едно мало парче земја да се променат неколку општествени системи (турско-османлискиот со своите закоравени феудални односи; српско-монархистичкиот, во кој не се признавало постоењето на македонскиот народ; социјалистичкиот, кој вршел прогон на сите оние кои не се согласувале со идејата за југословенската федерација и на крај она што денес го викаме македонска демократија, општество кое сè уште транзитира и лута по некаков модел кој ќе му овозможи опстанок и приклучок кон евроатланските системи.

Еден од поважните елементи кои се одлика за постсоцијалистичките општества е историското минато. Имено, во периодот на постсоцијализмот историското минато посебно се истакнува како резултат на национализмот кој не беше експониран во претходното општествено уредување. Така, минатото (а тука, пред сè, влегуваат и културите на другите), независно од тоа дали станува збор за индивидуалци или за групи, од страна на истражувачите се нарекува *доместикација* (Simandiraki 2006:43) – ситуација во која далечното минато се присвојува и се интерпретира како да е блиско минато. Впрочем, и покрај временската далечина, како резултат на индивидуални или на институционализирани процеси, се создаваат услови за таа да стане блиска, што секако, тоа придонесува кон кохезија на заедницата.

Според Глен Џордан и Крис Ведон (Џордан и Ведон 1999–2000: 12), насекаде има траги од историјата – во спомениците што ги красат градовите, во имињата на улиците, во музеите, во образованието итн. Секој споменик во себе крие приказна или порака, односно носи одредена симболика која потсетува на некое славно историско време, на некој важен настан на кој што, според одредени политички центри на моќ, би требало луѓето да се сеќаваат. Накратко, спомениците во себе кријат одредена идеологија која ги толкува симболите и нуди кодови за нивно дешифрирање и воспоставува врска со митовите. Во авторитарните или во тоталитарните општествени системи, спомениците го претставуваат центарот на јавниот и на политичкиот живот. Сè она што не кореспондира со идеологијата која ја форсира политичката власт, се смета за зло и може да предизвика одредени торбуленции во „идиличното“ општество, па од тие причини честопати е забранувано од страна на службите од власта. Но, во плуралистичките општества, како што сега е и македонското, би требало да владее консензус, независно од идеолошката поставеност на политичката власт и на идеологијата на политичката опозиција, односно во овој

случај и двете спротивставени страни би требало да бидат флексибилни и да ги прифатат придобивките како општо добро за целото општество. Винфилд Спеиткемп смета дека за разлика од заштитата на спомениците чија цел е воспоставување на историјата, вандализмот и растурањето на спомениците претставуваат напуштање и заборавање на историјата (Rihtman-Augustin 2000: 61–62). На оваа проблематика во Македонија досега не се направени поопсежни истражувања, а додека во Европа на овој проблем работеле повеќемина антрополози, кои пред сè работеле на територијата на источна Европа (De Soto and Dudwick 2000: 3–8), односно во државите кои го променија своето политичко уредување. Имено, драматичните настани во периодот од 1989 до 1991 создадоа нови можности за новите генерации истражувачи (Hann 2002: 2–5).

И покрај тоа што во овој труд ќе стане збор за спомениците, сепак, целта не ми е да го опишувам процесот на заштита на социјалистичкото и на културно наследство кое се создавало и се создава во постсоцијалистичкиот период, туку да ги претставам приоритетите во делот на културата кои си ги поставувале одредени политички партии и коалиции додека функционираше од позиција на власт во Македонија. Токму преку изградбата на спомениците, може да се следи и нивната идеолошка поставеност. Така, честопати кога се зборува за политичките опции во Македонија се вели дека нашите партии отстапуваат од генералните европски и светски идеолошко-политички поларизации и убедувања, како што се десничарските, левичарските или центристичките партии. Во контекст на тоа може да се каже дека можеби делумно се има право за таа констатација и тоа во делот кој се однесува на уредувањето на државата и нејзиното функционирање, а во поголем дел сметам дека тоа не е точно од причини што многу јасно се издиференцирани позициите во поглед на идеолошката поставеност, секако со специфички својствени за Македонија, а се резултат на историското минато. Во прилог на тоа оди и фактот што при изградбата или при заштитата на спомениците, левичарските партии го потенцираат периодот на народноослободителната борба, бидејќи истите произлегоа од поранешниот владеачки еднoпартиски политички систем, додека пак новоформираните политички партии, кои својот континуитет го влечат од организациите кои постоеле во Македонија пред настапувањето на социјалистичкиот период, ги истакнуваат националните елементи кои во периодот на социјализмот беа забранувани, а лицата кои ги истакнуваа беа прогонувани.

Во тие рамки би било добро да се започне, односно да се земе предвид и она што се градело во Македонија додека постоеше југословенската федерација. Имено, по Втората светска војна започна една фаза на изградба на споменици, спомен-плочи, кои потсетуваа на таа војна или на одредена победа над фашизмот и сето тоа во корелација на општата историја на југословенските народи во народно-ослободителната борба. Наспроти тоа, целосно беше маргинализирана изградбата на спомениците кои потсетуваа на националната борба за ослободување од турско владеење во Македонија. При истакнувањето на спомениците кои потсетуваа на народно-ослободителната борба се одеше дури и до нелогични обиди на обединување на борбата на југословенските народи против фашистите под раководство на еден заеднички центар,

односно центар кој успешно раководел со партизанските акции во цела Југославија, а тоа е Комунистичката партија на Југославија (КПЈ). Исто така, во рамките на тогашната историја се издвои посебен дел на историчари проучувачи на партизанското движење во НОБ и Тито, кои заземаа посебно и значајно место во југословенската историја, а и денес голем дел од овие историчари работат по македонските научни институти (Brown 2006: 36). Всушност, беше привилегија и чест да се работи на тој дел од историјата на југословенските народи, а таквите луѓе беа посебно ценети.

По овој период, односно по распадот на Југославија, ваквата динамика на настаните кои соодветствуваа на социјалистичкиот систем започна да престанува. Полека започнуваше процес на истакнување на националните карактеристики. Во тој контекст, во моментите на националистичката еуфорија која што ги зафати поранешните југословенски републики, а со тоа и Македонија, кога се напаѓаше сè што потсетуваше на социјалистичкиот период и на социјалистичката традиција, се отиде дури и дотаму и да се уништуваат спомениците од народно-ослободителната борба со образложение дека потсетуваат на лош период кој што перманентно во изминатиот период им го одземал духот и вистинскиот етнички идентитет на луѓето и дека дошол моментот кога конечно треба да се вратат на старите корени или на патот кој што го напуштиле пред четириесет и пет години. Не сакам да бидам разбран погрешно и не би сакал да се добие впечаток дека застанувам на страната на политиката на социјализмот. Едноставно, тргнувам од фактот дека нешто што би можело да биде полошо од комунистичкото движење е антикомунистичката реакција. Всушност, нешто слично беше направено веднаш по 1944 година кога новата народна власт бронзените споменици (коњаниците крал Петар и крал Александар) поставени од двете страни на Камениот мост на Вардар, на плоштадот во Скопје, ги претопа и направи нов споменик кој ја симболизираше победата над фашизмот на југословенските народи во периодот на народно-ослободителната борба. Новиот споменик беше поставен пред зградата на Централниот Комитет на КПМ (денес Владата на Република Македонија) во Скопје, каде што постои и денес. Истото се случи и нешто порано, но со други споменици, кога српската власт во Македонија ја сруши Бурмали џамија која се наоѓаше на Плоштадот во Скопје и на нејзино место го изгради познатиот Офицерски дом во Скопје.

Сепак, посебно место во поновата историја на Македонија зазема градот Прилеп кој заслужува значајно внимание од причина што имаше посебен статус и третман за време на постоењето на југословенската социјалистичка федерација. Имено, по Втората светска војна Прилеп беше прогласен за град-херој на Македонијаа посебно впечатливо е и тоа што и ден-денес овој град-херој заедно со својата локална власт (независно од идеолошката ориентација) се обидува да го оправда херојското. Впрочем, можеме да го поистоветиме како со своевиден митски простор кој успешно докажува дека митското време, односно времето на хероите сè уште не завршило во овие краишта. Хероите ги следиме насекаде низ градот, главно преку спомениците кои сведочат за одредени херојски подвизи. Последниот „херојски“ подвиг во Прилеп се случи во 2001 година, за време на конфликтот,

кога беше запален еден споменик на исламската култура од XV век – џамијата во чаршијата. Чинот на запалување беше поддржан и од страна на полицијата која го дозволи тоа (Инф: анонимен). И покрај тоа што веднаш до џамијата се наоѓа саат кулата која, исто така, припаѓа на исламската култура, не беше ни чепната. Можеби причината за тоа беше поставениот крст на нејзиниот врв, на чие место пред 1992 година стоеше црвена ѕвезда петокрака.

И покрај тоа што овој град епитетот херој го добива релативно доцна, како резултат на востанието од единаесетти октомври 1941 година против фашистичката окупација, во Прилеп се среќаваат споменици од најразлични херојски периоди и херојски простори, независно од тоа дали настаните или ликовите потекнуваат од градот или не. Едноставно, градот-херој треба да има споменик за секој херој за кој локалната власт или одредени членови на локални организации сметаат дека заслужил, а притоа ќе успеат да соберат средства за изградба. Така, како нови споменици кои се јавуваат во постсоцијалистичкиот период се споменикот на првиот претседател на президиумот на АСНОМ, Методија Андонов – Ченто, кој набрзо паѓа во немилост на КПЈ и завршува како заробеник во Идризово. За овој споменик не можеше да се постигне консензус за локацијата каде што треба да биде наместен, а во судирот беа вклучени двете поларизирани политички опции (СДСМ и ВМРО-ДПМНЕ). Во суштина, првите прекутно беа против поставување на споменикот од причини што оваа политичка партија произлезе од Сојузот на комунистите на Македонија.

Во центарот на градот, на шеталиштето се наоѓа споменик на Крал Марко. Карактеристика за овој споменик е тоа што беше поставен на местото каде што најпрвин беше поставен споменикот на Методија Андонов – Ченто.

Во периодот по воената криза во Македонија од 2001 година, над просториите на Агенцијата за обезбедување имоти и лица „ТА Лавови“, која се наоѓа во Бизнис-центарот во Прилеп беа поставени три големи портрети. Едниот од портретите е на Ернесто Че Гевара (но, неговата капа, наместо со црвената петокрака е со шеснаесетзрачната ѕвезда од Вергина), другиот портрет е на Александар Македонски и третиот е на Тодор Александров (припадник и лидер на терористичкото крило на ВМРО на почетокот на XX век).

Фотографија 1: Портретите кај агенцијата за обезбедување имоти и лица „ТА Лавови“

Исто така, пред неколку години, на еден од врвовите над Прилеп беше поставен крст кој е осветлен во текот на вечерните и ноќните часови и се гледа скоро од секој крај на градот. Крстот беше изграден во еуфоријата што ја зафати скоро цела Македонија по 2000 година, кога на сите повисоки места каде што доминираше христијанското население се градеа крстови, некои поголеми, некои помали. Секако, Прилеп, како град – херој не смееше да остане и без симболот на христијанството. Всушност, на тоа место, на ридот, до 1992 година со бели букви беше испишано името „Тито“. Денеска, буквите се целосно избледнети и тешко се приметуваат.

Могилата на непобедените претставува споменик кој што е изграден по Втората светска војна и е посветен на сите оние кои што загинале за време на Народно-ослободителната борба. Споменикот зафаќа релативно голем простор и се состои од три дела. Во првиот дел се поредени спомен-бисти на најпознатите херои од НОБ по што се преминува на централното плато кое се состои од осум слични засебни елементи кои ги симболизираат шесте републики и двете автономни покраини во СФРЈ. Оттука се оди во последниот затворен дел во чија внатрешност се испишани имињата на сите оние прилепчани кои загинале во НОБ. Според информаторите, споменикот до 1991 година бил обезбедуван со чуварска служба и бил одржуван. По таа година многу малку се вложува за негово одржување. Сè она што можело да се изнесе од него е однесено. Пред сè бистите на хероите, но и клупите и канделабрите. Единствено комуналната служба на градот поминува од време – на време да го подзачисти. Денеска претставува простор каде што луѓето од околните куќи си ги напасуваат домашните животни, а навечер е неосветлен простор каде што се среќаваат вљубените парови. Во еден период споменикот беше изложен и на уништување, така што честопати бистите на хероите беа туркани или чкртани (Инф: анонимен).

Споменикот на Александар Македонски на истоимената улица во Прилеп е изграден во 1995 година со средства на Собранието на општина Прилеп. Имено, тоа е плоча на која е изгравирани профил од ликот на Александар Македонски. На плочата е наведена и годината на раѓање и годината на смртта на Александар Македонски, а најдолу е напишана и годината на подигањето на споменикот како и името

Фотографија 2: Александар Македонски. Во позадина се гледа Саат-кулата.

на инвеститорот. Веднаш пред споменикот евидентно е приметлив исчадениот мермер што покажува дека често се палат свеќи пред споменикот.

Мермерниот споменик – фонтана, кој се наоѓа во старата чаршија во Прилеп е нов споменик, изграден пред околу шест години. Во основа, споменикот претставува шеснаесет зрачна ѕвезда (од гробницата на античките македонски кралеви во Вергина) во чие средиште се наоѓа седнат лав. Лавот најчесто се става во корелација со земскиот грб на Македонија, кој се среќава и во стематографиите заедно со симболите на останатите балкански земји за време на илирското движење на овие простори.

Споменикот на Александар Македонски со копје во рацете, кој се наоѓа во центарот на Прилеп, пред платото на Комерцијална банка е поставен во 2006 година. Споменикот е во реална големина и е поставен на висок постамент на кој е исцртана територијата која ја освоил Александар Македонски. Целосно е финансиран од македонскиот иселеник во САД по потекло од Прилеп, Ѓорѓија Џорџ Атанасовски.

Сепак, до некаде, динамиката на посветеното внимание на локалната власт врз спомениците во Прилеп во периодот на постсоцијализмот претставува одраз и на целокупната ситуација во Македонија во последниве петнаесетина години, некаде повеќе, а некаде помалку. Сепак, Прилеп се истакнува по тоа што доминираат спомениците кои потекнуваат од постсоцијалистичкиот период и покрај неговата улога на град – херој во времето на социјализмот. Во останатите градови во Македонија има различно расположение. Честопати постојат иницијативи за подигање споменици од периодот на народно-ослободителната борба и Тито. Така, на пример имаше нереализирана иницијатива за поставување споменик на Тито во центарот во Скопје. Една таква иницијатива на група граѓани од Битола беше реализирана, па така во центарот во Битола, на Широк сокак, во имот кој е од приватен карактер, денес има биста на Тито. Ваквата ситуација, која се одликува со поставување споменици од периодот на Народно-ослободителната борба можеби би требало да се толкуваат како револт и противтежа на спомениците кои се од национален карактер. Во секој случај, треба да се поврзат и со политичките центри на моќ кои се генератори на двете највлијателни идеологии во Македонија.

Фотографија 3: Споменикот - фонтана во старата чаршија во Прилеп.

Нивното присуство и влијание, всушност, се сведува на дихотомиите: комунисти и антикомунисти. Сепак, се поставува прашањето, дали постсоцијалистичката транзиција е посебна по нешто или е само посебно проблематична? На ова прашање, познатиот социолог од Кембриџ, Ралф Дарендорф, транзицијата на поранешните социјалистички земји ја опишува со една реченица, која мошне често се цитира (Biro 2006: 14): „Земјите од Источна Европа ја променија власта за шест дена, законите за шест месеци, институциите за шест години, но за промена на начинот на размислување и однесување на нивните граѓани ќе им требаат шеесет години.“

Користена литература

Biro, Mikloš

2006 *Homo Postcommuniticus*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Brown, S. K.

2006 'Would the Real Nationalists Please Step Forward: Destructive Narration in Macedonia.' во: *Fieldwork dilemmas: Anthropologists in post socialist states*. Hermine De Soto and Nora Dudwick, ed. Wisconsin: The University of Wisconsin Press. Pp. 31–48.

De Soto, Hermine and Nora Dudwick, ed.

2000 *Fieldwork Dilemmas: Anthropologists in Post Socialist States*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Hann, M. Chris, Caroline Humphrey and Katherine Verdery

2002 'Introduction: Post Socialism as a Topic of Anthropological Investigation.' во: *Post Socialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Chris M. Hann, ed. London: Routledge. Pp. 1–28.

Žirarde, Raul

2000 *Politički mitovi i mitologije*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Rihtman-Auguštin, Dunja

2000 *Ulice moga grada: Antropologija domačeg terena*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Simandiraki, Anna

2006 'International Education and Cultural Heritage: Alliance or Antagonism?' *Journal of research in international education* 5(1): 35–56.

Čolović, Ivan

2000 *Politika simbola: Ogledi o političkoj antropologiji*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Џордан, Глен и Крис Ведон

1999–2000 *Културна политика: класа, род, раса и постмодерниот свет*. Скопје: Темлум.

Kje so spomeniki? Usode ljubljanskih spomenikov iz časa Titove Jugoslavije

Spomeniki v kontekstu javnega prostora

Že s svojim imenom zariše beseda spomenik nek (trajajoč) pomen, torej – spomin. Če pa govorimo o javnem spomeniku, mu moramo poleg njegove funkcije določenega časovnega, zgodovinskega spominjanja določiti še dimenzijo prostora – v tem primeru javnega. Čeprav večino časa stoji skorajda neopažen, pa je vseeno intrigantna njegova na prvi pogled manj opazna lastnost, to je neizbrisna vpetost v polje simbolnega in s tem tudi političnega in ideološkega. Pompozne postavitve in zavzete odstranitve so kretne roke oblasti (katerekoli že), so politični ritual. Spremembe vladajočih ideologij in njihove manifestacije na področju vsakdanjika smo lahko opazovali skozi zadnjih petnajst let, ko sta narod in njegova identiteta prešla iz bivše skupne republike Jugoslavije, preko samostojne Republike Slovenije, do tako željene članice Evropskega Zahoda. Menjali smo bankovce, imena ulic, menjali oblastnike in, kakopak, tudi spomenike.

Javni spomeniki so pod okriljem institucionaliziranega varstva spomeniškovarstvene ustanove, ki ima nalogo, da spomenik prepozna, torej ga konstruira. Tako je že od leta 1850 ustanovljene Centralne komisije za preučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov pa vse do današnjega Zavoda za varstvo kulturne dediščine in zadnjega *Zakona o varstvu kulturne dediščine*.

Da ohranimo preglednost, moramo zaradi velikega števila (odstranjenih) spomenikov polje raziskovanja omejiti: kot največje mesto v Sloveniji in center političnih dogodkov je za najbolj slikovit prikaz najprimernejše mesto Ljubljana. Metode poglobljanja v to specifično tematiko tako izhodiščno obsegajo iskanje dokumentacijskega gradiva v že prej omenjeni in tudi drugih institucijah (v Mestnem muzeju Ljubljana, Muzeju novejšje zgodovine Slovenije, Zvezi združenj borcev NOB, INDOK). Kljub začetnim stiskam in dozdevam, da podatkov o spomenikih iz časa Titove Jugoslavije, ki so jih v času samostojne Slovenije odstranili, enostavno ni, ter po neskončnem obleganju državnih institucij, se je v arhivu Zavoda za varstvo kulturne dediščine Območna enota Ljubljana vseeno našlo dovolj gradiva¹. Sledilo je iskanje časopisnih in drugih virov v arhivih NUK, zbiranje relevantne literature (na temo spomina, zgodovinskega spomina, kolektivnega spomina, kolektivnega pozabljanja, spremembe nacionalnih identitet, izumljanja tradicij, uporabe zgodovine, političnih simbolov in ritualov), nato sistematizacija, obdelava zbranega gradiva in slikovno dokumentiranje na terenu.

¹ Za trud in čas se iz vsega srca zahvaljujem gospe Alenki Možina, ki je izbrskala svojo bogato arhivsko dokumentacijo in mi tako omogočila pisanje tega teksta.

Zgodovinski spomin in manipulacija simbolov

Po koncu druge svetovne vojne so zasluge herojev in izgubljena življenja borcev dobila svojo »večno« čast in slavo; skozi obdobje dobrih štiridesetih let so bila ovekovečena na spominskih ploščah in v obliki javnih spomenikov. In ker vsaka oblast legitimira svojo politično moč preko manipulacije simbolov (primerjaj Kertzer 1988: 1–14; Rihtman-Avguštin 2000: 9–32; Žbontar 2002: 43), so po osamosvojitvi Slovenije tudi spomeniki prišli v milost in nemilost nove oblasti. Njihova vloga se kaže kot pomembna tako pri vzdrževanju obstoječe kot tudi pri vzpostavljanju nove nacionalne identitete (Rihtman-Avguštin 2000: 10), torej nacionalne zavesti, ki naj jo državljani sprejmejo, da bo oblast legitimna. Dominantne in zasebne zgodovine so tako v samem središču simbolne konstitucije družbenih skupin, predvsem pa nacionalnih držav (Teski in Climo 1995: 67). Takoj torej postane jasno, da je vprašanje glede »lastništva spominov« (Teski in Climo 1995: 2) zelo pomembno, zato je tudi ena najbolj pomembnih političnih strategij ravno posedovanje informacij in seveda tudi informacij o preteklosti – torej kolektivnega spomina, saj je naše doživljanje sedanjosti močno odvisno od naših predstav o preteklosti, ki tako legitimirajo družbeni red (Connerton 1994: 1–5).

Spomin je torej precej paradokсна zadeva: je naša vez s preteklostjo, v resnici pa služi predvsem prihodnosti, torej »riše zemljevid prihodnosti, medtem ko trdi, da opisuje preteklost« (Teski in Climo 1995: 2–3). V primeru nacionalnih držav, ki se nam danes kažejo kot nekaj esencialnega, nekaj kar ni arbitrarno in stvar dogovora, polje spomina pomembno kreira in vzdržuje identiteto naroda, zaradi česar nacionalna država sploh lahko obstane. Kot učinkovito orodje v rokah oblastnikov se je vseskozi izkazovalo poudarjanje zgodovinskosti, kontinuitete (nepretrganosti, takorekoč večnosti »našega naroda«) – torej tradicije, ki pa je v resnici vedno navidezna, konstruirana; lahko ji rečemo »izumljena tradicija« (kot sta fenomen poimenovala Eric Hobsbawm in Terence Ranger v delu *The Invention of Tradition*), ki je skozi repetitijo v nekem določenem zgodovinskem obdobju tudi formalno institucionalizirana. Skozi »družbeni inženiring« (Hobsbawm 1997: 13), ki poseže tudi na področje nacionalnih spomenikov, se tako vzpostavi vez s preteklostjo in narod se začuti homogenega. Ali kot pravi Paul Ricoeur: ko se problematika spomina prekrži s problematiko identitete, ko postaneta eno, postane vse tisto, kar je sestavni del krhkosti identitete, tudi priložnost za manipulacijo spomina (2004: 448). Moderna država si svojo legitimnost zagotovi torej z umetnostjo prekrivanja. Z iluzijo, ki ji pripiše zgodovinskost, prekrije resnično zgodovino in družbene odnose znotraj nje. Iz množice spominov, ki jih ima vsak od nas in so zgolj individualni spomini, za katere Maurice Halbwachs pravi, da so oviti s kolektivnimi, prehajanje med njimi pa poteka samo enosmerno (2001: 56), država neprestano konstruira enotno nacionalno zgodovino, zaradi česar je to v resnici »totalizirajoč projekt« (po Teski in Climo 1995: 68). In ker so preko nacionalne zgodovine, posebne rekonstrukcije preteklosti, oblikovane, izzvane ali transformirane identitete skupin, je vprašanje, katere dogodke bomo pozabili (ali izbrisali), ravno tako pomembno kot vprašanje, katerih se bomo spominjali (po Teski in Climo 1995: 68). Oziroma: spomin je v veliki meri zgolj ne-pozabljanje (Ricoeur 2004: 443).

Da lahko torej spremenimo identiteto ali samopodobo, moramo včasih spremeniti tudi spomine na preteklost. Zato ni prav nič čudnega, če so

nekateri izmed najbolj triumfalnih zgodovinskih spomenikov iz časa Titove Jugoslavije ob novem prevzemu »nadzora nad preteklostjo« (Jezernik 2004: 9) dočakali svoj (bolj ali manj) bridki konec.

Usode ljubljanskih spomenikov iz časa Titove Jugoslavije

Za mnogimi fotografijami, slikami in kipi Josipa Broza Tita, ki so včasih obvezno in s pridihom »večnosti« krasili šole, urade in druge pomembne (in manj pomembne) prostore in ki so med prvimi odromali na pokopališče zgodovine, se je izgubila vsaka sled. V najboljšem primeru jih morda najdemo kot zaprašene artikle na katerem izmed ljubljanskih boljših sejmov.

Kalinov beli marmornati Tito iz leta 1957, ki je v naravni velikosti stal v preddverju slovenskega parlamenta, so že leta 1990 preselili v Mestni muzej Ljubljana, kjer še danes čaka v depoju.

Istega leta so predstavili tudi znameniti bronasti odlitek tovariša Tita, prav tako v naravni velikosti, delo Antuna Augustinčiča iz leta 1947, ki je stal pred današnjim Muzejem novejšje zgodovine Slovenije (tedaj še Muzejem ljudske revolucije). V fototeki omenjenega muzeja smo zaman iskali fotografijo muzeja pred obnovo, na kateri bi se dobro videla položaj in oblika kipa. Verjetno bi jo našli, vendar bi potrebovali nekoliko več časa ... V času prenavljanja je »Josip Broz Tito nekaj časa še 'nadzoroval' prenavo muzeja, nato pa so ga umaknili – za nedoločen čas ...«, najprej v depo, od koder naj bi ga zopet pripeljali na plano, »ko bo urejena celotna okolica muzeja« (Dnevnik, 24. 3. 1992, str. 7). Kipa pred muzejem danes ni, njegova lokacija pa je zavita v tančico skrivnosti. Po nekaterih virih je bil prestavljen na neznano lokacijo (Čopič, Prelovšek in Žitko 1991; Jezernik 2004), zaposleni v muzejski fototeki pravijo, da je verjetno še vedno v depoju, ustni vir iz dokumentacijske službe INDOK pa, da se nahaja na Brdu pri Kranju. Pred petnajstimi leti so zanosno pisali: »Spomeniku dati mesto, ki mu pripada, je eno od vodil prenove Cekinovega gradu in njegove okolice« (*Slovenec*, 9. 9. 1991, str. 9); zdi se, da mu danes pripada mesto, ki ga pogled ne doseže.

Na steni Trdinove 8 v Ljubljani sta stali dve spominski plošči: prva je ovekovečila tamkajšnje bivanje maršala Tita med letoma 1934 in 1937, ko je »s svojim ilegalnim delom krepil revolucionarno borbo komunistične partije«; druga pa je spominjala na 24. in 25. december 1934, ko se je na tistem mestu »ilegalno vršila IV. vsedržavna konferenca Komunistične partije Jugoslavije«. Konec leta 1996 sta ob prenovi stavbe obe plošči izginili neznano kam.

Naslednji izmed nekdanjih velikih revolucionarjev, ki novi oblasti ni bil več pogodu, je Edvard Kardelj, čigar dopasni kip je stal pred Univerzo v Ljubljani, ki je v tistem času nosila tudi njegovo ime. Prazen prostor je kmalu zamenjal vodnjak s skulpturo, ki simbolizira nove slovenske aspiracije in (takrat še) želje – Evropo. Doprsni Kardeljev kip, ki je svoje čase krasil Dom krajanov v Tacnu, pa je bil prestavljen na »neznano lokacijo«.

Tudi glave tretjega izmed veljakov naše bivše ideologije, Borisa Kidriča, ki je stala na večjem kamnitem podstavku v bližini vojašnice v Šentvidu, ni več na njenem nekdanjem mestu.

Ob koncu leta 1995 so namreč »na podlagi več pobud v mestnem svetu« sprožili »postopek za spremembo odloka o razglasitvi spomenikov delavskega gibanja NOV in socialistične graditve za zgodovinske spomenike, s katerim naj bi v Ljubljani z obstoječih javnih površin odstranili spomenika revolucionarjema Kidriču in Kardelju« (Kovačič 1996: 30). To je bil začetek vroče polemike. Zagovorniki odstranitve so takšne postopke utemeljevali z besedami, da gre zgolj za »njihovo prestavitev na za te namene ustrezne muzejske lokacije« (Kovačič 1996: 30), poleg tega pa sta bila omenjena revolucionarja po besedah Dimitrija Kovačiča tako ali tako – »zločinca« (1996: 31). Danes se še lahko zazremo v mogočnega Kidriča za Cankarjevim domom, ali pa med sto in več kosi pločevine z malce truda izbrskamo korakajočega Kardelja in somišljenike na Trgu republike za Maximarketom, vendar se od časa do časa v časopisju še pojavi kakšna pobuda za odstranitev ali pridiga o neprimernosti.

V Tivolškem parku je v bližini Tita in Muzeja ljudske revolucije stalo tudi delo kiparja Tineta Kosa iz leta 1947, kip Zmage, simbolizirala pa jo je podoba gole ženske v teku z dvignjeno desnico, v kateri je držala oljčno vejico. Že pred letom 1990 so z roke odbili oljčno vejico, v noči z 22. na 23. december pa se je začela prava kriminalka. Neznanci so odlomili roko, okoli dve toni težakbronast kip pa so prevrnili in (posledično) razbili. Policija je roko kasneje našla ob Celovški cesti v bližini kopališča Ilirija in jo izročila takratnemu regionalnemu zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine. Razbitine, last mestne občine Ljubljana, pa so nezaščitene ostale v Tivoliju, kajti pri policiji »ljudi za čuvanje pač nimajo«, na kar so opozorili tudi zavod. Zato so jih naslednji dan želeli fotografirati in pospraviti, vendar pa so razbitine skrivnostno izginile. V bližini kipa so bili vidni le še »zamrznjeni sledovi gum verjetno večjega in težjega vozila« (Bratož 1996: 8). Desnica Kosove Zmage pa še danes čaka na Zavodu za varstvo kulturne dediščine.

Ena najbolj zanimivih in obojestransko podžganih medijskih debat pa se je pojavila v naši deželi že nekaj let pred tisto o Kidriču in Kardelju. Sprožila jo je odstranitev sedmih jamborov za zastave, ki so od leta 1984 stali na Poti spominov in tovarštva (PST), ob sedmih mestnih vpadnicah. PST je bila »leta 1988 zaščiten kot zgodovinski spomenik in spomenik oblikovane narave« (Šterbenc Svetina 2002: 41). Takratni ljubljanski komunalni minister Janez Lesar pa je jambore brez vednosti župana in ostalih pristojnih služb (tako oni sami) dal požagati 22. aprila 1991, ravno nekaj dni pred že tradicionalnim pohodom ob žici okupirane Ljubljane, s katerim so »ohranjali spomin na Ljubljano – mesto heroj« (Šterbenc Svetina 2002: 41). Opravičevanja in razlogi so bili mnogoteri. Po časopisnih straneh so se bili ogorčeni boji, tako eni kot tudi drugi so zagovarjali svoj prav. Drago Medved je zapisal, da so zaradi rušenja teh pomembnih simbolov osvoboditve okupirane Ljubljane »prizadeti mnogi Ljubljančani« in celo »tudi drugi prebivalci Slovenije« (1991: 6), na drugi strani pa je Ivan Sedej zatrdil, da so bili jambori zgolj »konstrukcije, ki so služile predvsem vsakokratnim prazničnim okrasitvam mesta« in da bi bilo »dosti bolje, če bi se lotili pravih kulturnih in zgodovinskih spomenikov z vsaj približno tako gorečnostjo, kot smo se zarjavelih drogov za zastave« (1991: 8). Končno so z odločbo jambore zaukazali vrniti na svoje mesto do 30. avgusta 1992, s podaljšanim rokom do 30. septembra 1992 (Šterbenc Svetina 2002: 40–42). Še do danes se niso vrnili na svoje mesto, njihovo nahajališče pa je seveda neznanka.

Z dvorišča današnjega Gospodarskega razstavišča je bil odstranjen spomenik Ljubljana v boju, z Ulice pohorskega bataljona 135 pa spomenik partizanskim kurirjem. Oba sta bila lesena, zato naj bi ju po virih z Zavoda odstranili prej zaradi trohnenja kot pa zaradi političnih manipulacij v prostoru javnega.

V času čaščenja herojev NOB si je svoj doprsni kip prislužil Milan Mravlje, ki je izpred OŠ Zgornja Šiška izginil neznano kam nekje v letu 1994.

Tudi spomenik narodnemu heroju Ivanu Kavčiču-Nandetu (lik dečka, ki sklonjen z roko zajema vodo iz ribnika), ki je stal na Kardeljevi ploščadi 28, je najprej izgubil svoj ribnik, nato pa je izginil še sam.

V skladišču Mestnega muzeja Ljubljana je svoj prostor našel doprsni kip Franca Leskoška-Luka, ki je nekdanj stal na dvorišču Saturnusa.

Od doprsnega kipa v NOB padle aktivistke Vide Pregarc, ki je stal na Bazoviški 1 v Zeleni jami, je ostal le še prazen podstavek.

Že leta 1991 pa je buril duhove Spomenik ženskim demonstracijam, ki je stal pred ljubljansko Stolnico. Je eden izmed štirih, ki stojijo na mestih, kjer so 21. junija 1943 ženske (žene, matere, sestre in hčere) za tiste čase nadvse pogumno demonstrirale za izpustitev političnih jetnikov in internirancev oziroma boljše razmere v zaporih. Cerkvenim možem sta se zdela sporna napis na spomeniku in položaj dlani. Dlan je z iztegnjenim kazalcem merila proti Stolnici, zadnji stavek napisa pa je razlagal, da so demonstrantke »na škofovo pobudo s silo razgnali«. Italijanske oborožene sile naj bi jih tako odgnale na pobudo škofa dr. Gregorija Rožmana. Zaradi vseh nejasnosti je Mestna občina Ljubljana imenovala posebno komisijo, ki naj pregleda dokumentacijo o demonstracijah in osnutku kipa in odloči o upravičenosti takšnega kipa. Komisija je »ugotovila, da ni nobenih zanesljivih dokazov, ki bi potrjevali upravičenost drugega dela napisa na spomeniku« in tudi da »tega podatka ni na osnutku spomenika, kar pomeni, da ga je nekdo dodal naknadno«, na osnutku pa je drugačen tudi položaj dlani, »s čimer je bistveno spremenjen pomen sporočila« (*Dnevnik*, 22. 11. 1990, str. 9). Dlan naj bi bila stisnjena v pest, torej brez iztegnjenega prsta. Polemike so končno pripeljale do tega, da so se odločili spomenik (začasno?) umakniti in rekonstruirati po »prvotnih načrtih« (čeprav bi se o zgodovinski točnosti teh prvotnih načrtov lahko upravičeno spraševali). V *Družini* so takrat zadovoljno zapisali, da »[s]ramotilnega stebra ni več« (Gril 1991: 16). No, obnovljen in nared za ponovno postavitve pa nekdanj sporni spomenik še vedno čaka v depoju restavratorskega centra, saj uspeva še deset in več let kasneje buriti duhove. Kljub temu, da sta takratni škof Alojzij Šuštar in mestna občina sklenila sporazum o rekonstrukciji spomenika, Cerkev spet nasprotuje temu, da bi ga postavili na prejšnje mesto. Takrat (leta 2002) še mestna svetnica Danica Simšič je za *Dnevnik* povedala: »Spomenik morajo vrniti tja, kjer je stal, saj priča o dogodkih, ki so se zgodili« in »županja se je očitno odločila stvar zavlačevati in iskati nove rešitve« (*Dnevnik*, 25. 4. 2002, str. 14). Ustrezn rešitev pa se tudi takrat, ko je Danica Simšič sama postala županja, očitno ni našla.

V mestu Ljubljana pa so zgodovinske dogodke beležile tudi mnoge spominske plošče, od katerih jih je bilo ravno tako več odstranjenih, natančen popis pa se zdi praktično nemogoč. Nekatero so odstranili zaradi rušenja, prenove stavb ali njihovih fasad (na primer Spominsko ploščo na kraju nemškega zbirnega taborišča, Šentvid; Spominsko ploščo ilegalni

tiskarni Jama ali Truga, Moste; Spominsko ploščo ilegalni tiskarni Tunel, Center; Spominsko ploščo delavski stavki, Brod) in prestavili neznano kam ali v Mestni muzej, druge pa so preprosto izginile (npr. spominska plošča v NOV padlemu Ivanu Bolhi, Prule). Veliko spominskih plošč je poškodoval zob časa ali pa neznani storilci, v vseh občinah, ne le v Ljubljani, pa predstavlja problem predvsem njihovo čiščenje in vzdrževanje, kot je razvidno iz neuradnega poročila o stanju spominskih obeležij iz leta 2004, ki so ga Zvezi združenj borcev za vrednote NOB posredovale posamezne občine.

Nova verzija resnice

Pozivali so, naj se odstranijo spomeniki revoluciji, kot naj bi storili tudi v drugih nekdanjih socialističnih državah. Ali kot je z druge strani to ubesedil nekdanji ljubljanski župan Strgar: »Saj hočemo biti Evropa – ali še vedno ne?« (Strgar 1991: 7). Ironično in protislovno: ravnamo naj »po vzhodnoevropsko, da bomo bolj pravi Zahodnoevropejci« (Jezernik 1997: 9). Brisanje in prikrojavanje zgodovine po meri trenutne politike se kaže na vseh področjih, ko trenutna oblast posega v čas in prostor. O novih politikah in trendih zgovorno priča stavek Janeza Drobniča (takrat člana stranke Nova Slovenija): »Kje pa so zamolčani grobovi in spomeniki tistim, ki so jih zunajsodno pobili?« (Vodovnik 2003). V letu 2003 smo ravno tako zgovorno postavili spominsko ploščo, ki naj bi trajno zaznamovala obisk in bivanje papeža Janeza Pavla II. v Ljubljani.

Spomeniki, kot eno izmed sredstev krojenja zgodovinskega spomina in s tem obvladovanja prihodnosti, so torej pogosto predmet manipulacije – njihove postavitve in odstranitve so izrazito politična dejanja in pomenijo ponovno pisanje zgodovine, ki naj podpre trenutne odnose moči (Teski in Climo 1995: 5). Vsaka nova oblast ima novo, svojo verzijo resnice, torej zgodovinske resnice. Novi spomeniki, nova imena ulic ...

Reference

Bratož, Igor

1996 'Najprej izginila oljčna vejica, potem kip sam.' *Delo*, 24. 2., str. 8.

Connerton, Paul

1994[1989] *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.

Čopič, Špelca, Damjan Prelovšek in Sonja Žitko

1991 *Outdoor Sculpture in Ljubljana*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Gril, Janez

1991 'Sramotilnega stebra ni več.' *Družina*, 1. 9., str. 16.

Halbwachs, Maurice

2001[1950] *Kolektivni spomin*. Prev. Drago B. Rotar. Ljubljana: Studia humanitatis.

Hobsbawm, Eric

1997[1984] 'Introduction: Inventing Traditions.' V: *The Invention of Tradition*. Eric Hobsbawm in Terence Ranger, ur. Cambridge, London in New York: Cambridge University Press. Str. 1–14.

Jezernik, Božidar

1997 'Spomeniki v vetru sprememb.' *Glasnik SED* 37(3): 7–10.

- 2004 'Moč spomina, premoč pozabe: Zgodovina ljubljanskih nacionalnih spomenikov.'
Zgodovina za vse 11(1): 5–17.
- Kertzner, David
- 1988 *Ritual, Politics, and Power*. New Haven and London: Yale University Press.
- Kovačič, Dimitrij
- 1996 'Del zgodovine sta Kardelj in Kidrič in ne njuna spomenika.' *Slovenec*, 13. 4., str. 30–31.
- Medved, Drago
- 1991 'Tudi simboli so lastnina.' *Delo*, 9. 5., str. 6.
- Ricoeur, Paul
- 2004 *Memory, History, Forgetting*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Rihtman-Avguštin, Dunja
- 2000 *Ulice moga grada: Antropologija domačeg terena*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Sedej, Ivan
- 1991 'Vprašanje kulturne dediščine.' *Delo*, 10. 5., str. 8.
- Strgar, Jože
- 1991 'Kdaj bodo odstranili boljševistična znamenja?' *Delo*, 9. 5., str. 7.
- Šterbenc Svetina, Barbara
- 2002 'Pot spominov in tovarštva.' *Glasnik SED* 42(1–2): 40–42.
- Teski, Marea C. in Jacob J. Climo, ur.
- 1995 *Labyrinth of Memory: Ethnographic Journeys*. London: Bergin&Garvey.
- Vodovnik, Dejan
- 2003 'Restavrirani spomenik, ki je Cerkev dvignil na noge.' *Delo*, 18. 3.
- Žbontar, Damjana
- 2002 'Spremenljiva usoda ljubljanskih uličnih imen.' *Glasnik SED* 42(1–2): 43–46.

Југоносталгија: Мит за златно доба

Носталгијата е дифузно чувство кое нашироко е објаснувано во митологијата, но и во книжевноста. Зборот носталгија потекнува од медицината, а ја смислил Јоханес Хофер и прв пат ја употребил во насловот на својата книга *Dissertatio medica de nostalgia* во 1688 година. Како и многу други зборови, така и овој, потекнува од два грчки збора: *postos* (враќање) и *algos* (тага), кои заедно значат „тага која потекнува од желбата за враќањето дома“ (Кречева 2005). Југоносталгијата, пак, означува општествен феномен во земјите настанати со распаѓот на бивша Југославија и претставува поим од поново време. Првенствено го означува ставот кој ја идеализира целокупната економска, културна и безбедносна ситуација во социјалистичка Југославија во периодот од 1945 до 1991 година. Поимот прв пат се појавува некаде по распаѓот на земјата, на почетокот на 90-тите години.

Но, сепак, југоносталгијата е еден поим и појава кој во Македонија се спознава на повеќе нивоа на значење. Еден слој на општеството, пред сè уметниците и интелектуалците, жали за културниот простор на Југославија, кој претставувал едно поле за слободна културна размена. Друг слој тагува за Титовото време, за Титовата Југославија, односно со зборовите на еден од информаторите: „Државата во која пред сè имаше безбедност, имавме можност да одиме каде сакаме со ‘црвениот пасош’, сè беше без пари... и школување, и здравство, и одмори... Тогаш имаше идеали, имаше правда, беа заштитени работничките права... Не е како сега...“ (Информатор 1).

Во својата книга „Антропологија“, Кант (Kant 1996) пишува дека личноста која чувствува носталгија не сака да се врати во родната куќа, туку во своето детство и својата младост, кои претставуваат „света земја“. Тука се пронаоѓа третиот југоносталгичарски општествен слој во Македонија. За мене, најинтересен е четвртиот слој југоносталгичари. Тоа се личности родени по 1980 година, буквално по смртта на Тито. Живеат во период во кој „се разбудија чудни духови, на површина излезе национализам од сите страни...“ (Информатор 2). Не почувствуваа ни „Б“ од братството и единството кое нивните родители требале да го чуваат како „зеницата во своето око“, но сепак тие се југоносталгичари. Овие чувства се поттикнати од мачниот петнаесетгодишен транзициски период, а секако и од кажувањата на постарите за добрите стари времиња. Постојано се провлекува фактот дека југоносталгијата се користи како еден од многуте начини да се критикува денешницата, обид да се докаже дека состојбата е многу лоша, но тоа можело да се спречи. Сепак, сè некако се сведува на жалење за „добрите стари времиња“.

Во Македонија, посебно во последно време, се јавуваат многу примери на југоносталгичарско однесување:

- Зголемена појава на регистрирани граѓански здруженија – „почитувачи на ликот и делото на Другарот“;

- Создавање политичка партија „Титови леви сили“, која ќе учествува со свои кандидати на претстојните парламентарни избори во јули;
- Сè помасовно собирање пред титовиот споменик на 4. мај, денот на неговата смрт;
- Издавање песна од македонска пејачка за Маршалот;
- Голема популарност имаат и „БРОЗ кафе“ и ресторантот „Кај Маршалот“;
- Појава на прво македонско реално шоу „Тоа сум јас“, но сепак со концепт на „Југославија во мало“, односно со претставници од речиси секоја бивша Југословенска република;
- Печатење џебни календари за 2006 година со сликата на Тито, а под него испишано: „Ако јас сум ви најголемиот проблем, тогаш вие немате проблеми“;
- Поканата и сè уште непотврдено гостување на Јованка Броз во Скопје, кое треба да се случи на 28-ми мај 2006;
- Младен Јовевски, кого го викаат Тито. Има 72 години и постојано се шета во униформа од ЈНА, а во зима во шинел (со по некоја дупка од молци), а лете во костум, „глумејќи го Тито“. Негова голема желба е да ја пречека Јованка Броз во Скопје.

Ќе си земам слобода да го сместам Тито и колективната меморија за Југославијавомитската мисла. Тито и неговото време претставуваат една митема која е извор на една митска идеологија. За ремитологизацијата на „митот за златно доба“ во Македонија голема заслуга имаат длабоките општествени, социјални, културни и духовни кризи на секојдневието, од кои произлегува и југоносталгијата. Еден мит се создава и живее, бидејќи е потребен. Кога неговата функционалност ќе се исцрпи, тој не умира, туку како енергијата, се пресоздава во друг вид фолклор. Значи, митската мисла е неуништлива. Таа се раѓа, создава, обмислува, креира, се размножува, дисперзира и само привидно умира, за повторно да се роди. Митската мисла е двигател на позитивните морални вредности во општеството. Таа подучува. Проучувањето на митовите може да нè донесе во противречни констатации. Во митот сè може да се случи. Секој подмет може да има било каков прирок. Можна е секоја поимлива врска. Меѓутоа, овие на прв поглед арбитражни митови се репродуцираат со исти одлики, а често и со исти детали, во различни делови од светот (Levi-Strauss 1955).

За митот постојат многу дефиниции. Како појава го проучувале речиси сите истражувачи, како и теоритичари. Иако дефинициите за митот се многубројни и разновидни, тие сепак можат да се поделат на функционалистички, симболички, структуралистички и психоаналитички. Меѓутоа, терминот мит сам по себе не е многу прецизен. Надвор од академските кругови терминот често се користи во сосема различна конотација. Дали конотацијата е сепак толку различна? Коковиќ пишува: „Поимот мит не само што не е изгубен, туку и современите истражувања значително го проширија значењето на митот додавајќи му нови содржини. На тој начин е негирана тезата за митовите како предрелигиска слика на светот“ (Коковиќ 1997). Едно од основните прашања во проучувањето на митовите, посебно на актуелните митови е кои карактеристики треба да ги има едно тврдење

за да го означиме како мит? Многу антрополози укажуваат дека употребата на терминот е повеќе вреднувачка отколку дефинициска или пропозициска процедура.

Митот се дефинира со еден временски систем. Тој секогаш се однесува на минати настани: „пред создавањето на светот“ или „за време на најраните раздобја“, во секој случај, на нешто што било „одамна“. Меѓутоа значајната вредност на митот доаѓа од таму што овие настани за кои се смета дека се случиле во некое време, образуваат трајна структура. Оваа структура се однесува истовремено на минатото, сегашноста и иднината (Levi-Strauss 1955). Токму затоа митовите немаат време на траење и време на создавање. Тука постои аналогија со македонскиот мит за златно доба, каде златното доба е „Титовото време“. Настанот во овој мит исто се има случено „многу одамна“, „пред создавањето на светот“, односно пред осамосојувањето на Македонија како независна држава, што е многу значајно од причини што денешните македонски политичари го потиснуваат југословенското време на постоење, односно „се брое“ од 1991 година па наваму.

Концептот „мит за златно доба“ е многу постар. Така на пример, Сумерците од доцниот трет милениум под власта на третата династија од Ур се навраќале кон идеализираниот Сумер од преакадската династичка ера (Roux 1964). Концептот за златно доба се провлекува и кај Египќаните, античките Грци, сè до романтизмот, кога се проширил. Но, тој добива најголем израз во националистичките движења. Ако се подразбира дека еден мит нема точно време на создавање, може да се каже и дека еден мит никогаш не е до крај завршен, односно, митовите се во фаза на постојано обновување и освежување, ресоздавање, подновување. Луѓето гледаат наназад кон колективното минато и бараат нешто што изгледа дека недостига во реалноста, нешто кон што би се стремеле и нешто што може да ја оформи визијата за иднината, за враќањето на величественоста и идеалот (Кречева 2005).

Митот за Тито, како духовен и идеолошки водач на „совршената земја“ слободно можеме да „го сместиме“ во мит за херој. По голем дел од моите информаторите спомнаа дека Тито самиот себе се митологизирал, создавајќи од себе човек - институција. Човек кој послужил како идолатриски симбол. Неговата демитологизација започнала оној момент кога починал, за да заврши со распадот на Југославија и од нејзината пепел да воскресне повторно, митологизиран. Демитологизацијата на Тито се вршеше преку менувањето на имињата на градовите, булеварите, училиштата, плоштадите кои го носеа неговото име; преку масовното симнување на сликите на Другарот од сидовите итн.

Во овој момент анахронизмите во митовите за Тито се ретки, па дури и не се појавуваат, но тоа е бидејќи историската личност која се слави немала време да биде преобразена во митски јунак. Мислам дека овие митови се на самиот почеток од нивното создавање и иако ги немаат поголемиот дел на структуралните карактеристики преодредени за соодветните митови, верувам дека со тек на време, со митологизација, демитологизација и повторна митологизација, со дифузија и дисперзија, овие митови во создавање ќе се асимилираат во митскиот модел.

Користена литература

Kant, I

2006 *Anthropology from a Pragmatic Point of View*. Cambridge: Cambridge University Press.

Коковић, Драган

1997 *Пукотине културе*. Београд: Просвета.

Lévi-Strauss, Claude

1955 'The Structural Study of Myth.' *Journal of American Folklore*, October – December, American Folklore Society, Philadelphia.

Roux, George

1964 *Ancient Iraq*. Harmondsworth.

Vinča: Drevno igralište za novog srpskog natčoveka

Nacionalni ponos jednog naroda umnogome zavisi od njegove istorije, a mora se priznati da kulturna istorija srpskog naroda nije naročito bogata (ovo je, možda, pomalo pojednostavljena primedba, ali bi je trebalo primiti k znanju u kontekstu istorije pojedinih zapadnoevropskih zemalja), i stoga bi se moglo reći da je romantičarski zanos kod Srba nakon cepanja SFRJ projektovan uglavnom na rani Srednji vek i lozu Nemanjića. Ova istorijska poluga novog oblika Sturm und Dranga kulminirala je pred slikom boja na Kosovu, kao najvrednijim angažovanjem jednog malog naroda čiji su se junaci suočili sa daleko nadmoćnijim protivnikom, neustrašivo srljajući u sopstvenu smrt ali se i simultano uspinjući pod okrilje jednog novog carstva – onog na nebu (Bandić 1997: 229). Iako su ove romantizovane slike kobnog bojišta izuzetno upečatljive, one očitno nisu bile sasvim dovoljne da patriotski, ako ne i otvoreno nacionalistički zanos, dovedu do legitimnog vrhunca. Istočni blok i postsocijalističke zemlje u kojima se nacionalna svest širila sa fantastičnom lakoćom, bile su uglavnom lišene dodatnih iscrpljivanja ratovima tokom devedesetih godina prošlog veka, a vrednosti nacionalne svesti, časti i ponosa raspamsale su se još brže među Srbima inspirisanim sukobima na teritoriji bivše SFRJ. Ovo naročito važi za slučaj onih društvenih frakcija koje su u osnovi težile patriotizmu (grupe koje se potajno nisu mirile sa čisto socijalističkom ideologijom). Aktuelno funkcionisanje nacionalističkih struja i pokreta u Srbiji, kao što su lokalne grupe skinhedsa i navijača, zatim pokreti Obraz, Nacionalni Stroj, Honved, i tako dalje, neizostavno potvrđuju učinkovitost mehanizma plodnog postsocijalističkog širenja neoromantičarskog duha.

Pretpostavka da su Srbi »narod najstariji« nije izašla na svetlost dana otkrićem keramičkih fragmenata Vinčanske kulture, ali je njime svakako mogla da se podupre, ako ne i potvrdi. Vinča je, naime, jedan od važnijih primeraka praistorijske svetske kulture i jedan od najbolje proučenih kulturnih areala iz tog perioda. Prostirala se na teritoriji od Transilvanije do Skopske doline i od reke Bosne pa sve do Bugarske. Prilikom istraživanja njenih materijalnih ostataka uočeno je da je njen kulturni areal bio vrlo razvijen u svim oblicima života, naročito ako se u obzir uzme period u kom je dominirala: četvrti milenijum pre nove ere.

Još za vreme iskopavanja 1908. godine, na lokalitetima Vinče, pronađen je znatan broj fragmenata od keramike; na tim fragmentima bili su utisnuti simboli, koji su na prvi pogled – a na osnovu svog izgleda i varijabilnosti – mogli da se protumače kao slova i natpisi.

Prve pretpostavke o postojanju drevnog pisma na teritoriji Srbije (konkretno, oko Beograda, a vezane za Vinču i Lepenski Vir) iznete su još pre Prvog svetskog rata, preciznije, 1908. godine. Putem metode datovanja radioaktivnim ugljenikom C14, hronologija vinčanske kulture smeštena je u period između petog i šestog milenijuma pre nove ere (Garašanin 1984: 65).

Samim tim, ako bi se teza o pismenosti nosilaca vinčanske kulture mogla dokazati, to bi značilo da su se starosedeooci predela oko današnjeg Beograda koristili nizom slovnih znakova čitava dva milenijuma pre nego što je oformljeno sumersko klinasto pismo. A ovo bi dalje impliciralo korekciju svih naših znanja o maglovitom periodu uspona prvih civilizacija i čovekovom prvom koraku u fazu pisane istorije. Ovom snažnom motivu za istraživanje nije mogao odoljeti naš, istovremeno veličani i osporavani, ali svakako proslavljeni paleolingvista i istoriograf, Radivoje Pešić.

Pešićev rad zasnivao se upravo na tome da je vinčansko pismo predstavljalo osnovu za oformljivanje najvećeg broja svetskih pisanih simbola. Prema njegovim opservacijama, u pismu Brahmi nalazi pet slova identičnih simbolima iz Vinče, u kritskom linearnom A četiri, u zapadnosemitskom osam, starofeničanskom deset, kiparskom devet, palestinskom sedam, starogrčkom dvanaest, anglosaksonskom runskom opet četiri, itd. (Pešić 1995: 23). Međutim, najintragantnije otkriće jeste analogija koju je Pešić povukao sa etrurskim pismom. Naime, kompletna etrurska azbuka, prema njegovim razmatranjima, identična je vinčanskom pismu. Ovo otkriće ostavilo je izuzetno snažan utisak na Pešića, tako da je on čak transkribovao i preveo izvesne etrurske spise i povezoao poreklo ove kulture sa starobalkanskom, odnosno južnoslovenskom, odnosno srpskom (raškom), o čemu će kasnije biti više reči.

Nesumnjivo je da su keramički fragmenti pronađeni na lokalitetima oko Beograda sadržali izvesne simbole. To, na Pešićevu žalost, nisu nužno morali biti pismeni simboli, već prosto znaci svojine (znaci kojima se tvrdilo da je određena radionica ili određeni umetnik izradio dotični predmet – nešto kao lični potpis). Pešić je, međutim, žestoko branio stav o autentičnosti vinčanskog pisma, uprkos brojnim osporavanjima najistaknutijih domaćih arheologa. Smatrao je da su nosioci vinčanske kulture poznavali geometriju, brojeve, imali visoke estetske standarde u oblikovanju kamena, pa samim tim, kako je on tvrdio, ne bi ni iznenadili razvojem pisma.

Slikovit prikaz ovog procesa daje koren u matematici, a to je koren slova čija tri elementa nalazimo upravo kraj svakog ognjišta i žrtvenika u staništima Lepenskog vira. Dakle, kao sastavni deo oltara, kao sam oltar. Jer slovo i nije ništa drugo do oltar s koga se kreće u realno i ponire u onostrano. (Pešić 1995:112)

U domaćim medijima, istraživanje i transkribovanje Vinčanskog pisma bilo je pomno praćeno. Čak je i relativno dugo nakon Pešićeve smrti ta tema revitalizovana u kulturnim rubrikama izvesnih novina. U izdanju Glasa javnosti, 7. maja 2000. godine, na primer, o Vinčanskom pismu se pisalo sa izvesnim dvosmislenim žarom koji možda nije odgovarao klimi tadašnjeg, a ni sadašnjeg, mišljenja akademskog sveta o tom pitanju. Vinča je, naime, spominjana kao »Metropola kulture u praistoriji«, a njeno kulturno nasleđe kao pre svega »pismo koje datira iz perioda mnogo pre klinastih simbola i ostalih pronađenih tragova pismenosti« (Glas javnosti, 7. 5. 2000, str. 20). Kasnije se u članku tvrdilo da dokazi za njegovu autentičnost još nisu utvrđeni, ali i da teorija o »znacima svojine« takođe ne odgovara podacima u potpunosti, jer »njihova rasprostranjenost na širokom prostoru upućuje da su ovi simboli imali i drugu funkciju« (Glas javnosti, 7. 5. 2000, str. 20).

U inostranstvu ovo smelo Pešićevo nagađanje takođe nije prošlo bez odjeka. Vesti su se objavile i po okolnim zemljama bivše SFRJ, naročito u Sloveniji,

gde i dalje postoje internet stranice posvećene tematici ovog problema, doduše prezentovane sa izvesnom (ne malom) dozom skepticizma. Da napomenemo, Pešićevo otkriće zauzelo je zavidno mesto u enciklopediji u Milanu *Grande Enciclopedia Contemporanea*.

Pošto nismo ni lingvisti, ni paleolingvisti, ni arheolozi, ni paleontolozi, već nas zanima etnološka ravan čitavog ovog pitanja, pozabavićemo se uticajem ideje o vinčanskom pismu na izgradnju srpskog identiteta, ali ćemo takođe razmotriti i socijalni profil grupa koje su prihvatile Pešićev rad sa najmanjom dozom kritike. Predmet naše analize biće i pitanje kakve su sve ideje proizašle iz promovisanja »vinčanice« kao autentičnog fenomena; takođe ćemo ispitati problematiku implikacije tih ideja na nacionalni identitet, kao i na formiranje jednog novog viđenja etnogeneze Slovenskih plemena nastanjenih oko Dunava.

Da bi se proces obnove nacionalne svesti iskristalisao u analitičkom vidu, trebalo bi povući jednu analogiju. Naime, najpozitivniji odaziv ideja koje je plasirao Pešić i njegovi saradnici ostvario se tek tokom devedesetih godina dvadesetog veka, kada je u bivšoj Saveznoj Republici Jugoslaviji vladala ozbiljna kriza na svim nivoima, od pretežno ekonomskih, do čisto simboličkih.

Na ovom mestu želeo bih da budem slobodan i, uz vašu dozvolu, ukažem na proces koji se odvijao u Nemačkoj tridesetih godina prošlog veka, a koji gaji nesumnjive sličnosti sa ovim na našim prostorima, toliki niz godina kasnije; analogija dva procesa naročito je vidljiva u svetlu Pešićevih otkrića i kasnijih istraživanja njegovih saradnika.

Pretpostavimo li da je, na osnovu gore navedenih sumnji, promovisanje autentičnosti Vinčanskog pisma bila ideološki usmerena akcija, moramo pronaći sve ono što takva akcija podrazumeva. Prema Dragoljubu Antiću, jednom od mnogih Pešićevih simpatizera, čoveku koji je izdao dve knjige za ediciju Pešić i sinovi, Podunavlje je bilo *prapostojbina svih Indoevropljana*. Vinčanska kultura bila je prva indoevropska kultura, a vinčansko pismo prvo svetsko pismo. Međutim, njegovo potencijalno najopasnije viđenje ove problematike vezuje se za poreklo slovenskih plemena. Naime, Antić naglašava da su Sloveni pristigli u Podunavlje iz jedne daleke, mitske prapostojbine na severu – Hiperboreje, zemlje večitog leda, smeštene duboko u bespućima Sibira. Odatle su sa sobom doneli sva civilizacijska znanja koja su se vremenom raširila po Evropi i čitavom svetu (Antić 2004: 153).

Da se vratimo na početnu analogiju. Poznato je da su pismo, proučavanje runa, vrhovnih germanskih bogova, neba i Majke Zemlje, bile kobne opsesije nacista, i pre, i pošto su oni došli na vlast u Nemačkoj tokom tridesetih godina dvadesetog veka. Tolsko društvo, izuzetno opasna organizacija koja je predstavljala mešavinu istočnjačkih religija, teozofije, antisemitizma, legendi o svetom gralu, mističnih tumačenja runskog i nordijskog paganizma (Levenda 2005: 65) bilo je u vreme dvadesetih godina dvadesetog veka zaokupljeno anksioznim iščekivanjima da se u Nemačkoj ostvare ideološke zamisli Marksa i Engelsa. Pred ovom pretnjom, a prema uvidima Tolskog društva, trebalo je plasirati ideje koje bi spasile nacionalnu svest Nemaca (pokolebanu neuspelom u prvom svetskom ratu) i raširiti ih među napredujućim brojem pristalica. Osnovna ideja Tolskog društva, čiji se »štab« nalazio u hotelu Četiri godišnja doba

u Minhenu, bila je satkana oko drevne postojbine arijevske rase, Tule, ili Ultima Tule, koja je, prema njihovim uverenjima, bila smeštena na najsevernijem delu planete Zemlje, gde se tobože nalazio podzemni ulaz oko koga su obitavali džinovi. Ultima Tula predstavljala je mesto porekla svih arijevaca: Mitskih plavookih, plavokosih, mudrih gorostasa bele kože koji su nekada vladali zemljom (Levenda 2005: 65). Pokret koji je samim tim imao za cilj izdvajanje arijevske rase od svih ostalih »rasa« (arijevci su prema ovoj dogmi izgubili pravo na vlast nad zemljom nakon što su se pomešali sa inferiornim, manje vrednim, poluživotinjskim rasama) nosio je u svim potankostima sličan osnovni koncept sa onim koji predlaže Dragoljub Antić u svojoj knjizi *Vinčanska stara Evropa i Srbi* – jedina razlika je ta, što se pretpostavljalo da je Tula na Islandu, a Hiperboreja u Sibiru. Sličnost je, međutim, više nego zabrinjavajuća.

Druga analogija koja bi iz ugla Pešićevih pristalica mogla da se povuče sa ideološkom praksom nacista, jeste njihovo »proučavanje« runa, naspram ovdašnjeg »proučavanja« vinčanskog pisma. Doduše, nacisti runama nisu pripisivali epitet prvog pisma, pre svega zato što nisu imali osnova za to, ali su ih upotrebljavali na jedan malo lukaviji način, kako bi, na kraju, ostvarili jednakovrednu namenu. Runski zapisi uklesani u drvo, kamen ili metal, mogli su se pronaći na potezu od Ukrajine do Pirineja. Takođe, prema nategnutoj pretpostavci da su se glasovi reprezentovani u runskim simbolima mogli prepoznati u toponimima iz mnogih krajeva Evrope, sledio je zaključak da su Nemci nekada naseljavali sva ta mesta. Na kraju, kada je kukasti krst – sveti simbol u mnogim delovima sveta – proglašen »runom«, nacisti su bili na najboljem putu da ceo svet proglase nemačkom teritorijom (Levenda 2005: 55). Od motiva prvog pisma do ovakvog prisvajanja prava na teritoriju drugih autonomnih naroda, korak je, priznaćete, vrlo mali.

Sada ćemo navesti jedan zanimljiv podatak vezan za naše podneblje. U izvesnom »naučnom« radu domaćeg kolege etnologa, Srboljuba Živanovića, objavljenom u sklopu edicije Pešić i sinovi, preciznije, u knjizi pod naslovom *Život je ljubav (o Vinčanskom pismu)*, navodi se otkriće da se tragovi vinčanske kulture mogu pronaći na jednom mestu koje je desetinama hiljada kilometara udaljeno od ovog našeg malog, ali ponosnog Balkana, naime na Papua Novoj Gvineji.

Živanovićevo navodno istraživanje oko reke Sepik dovelo je ovog neobičnog naučnika do konstatacije da među tamošnjim brojnim, raštrkanim plemenima, ne postoji pismo, ali i da širom planina Papua Nove Gvineje mogu da se nađu znaci na kojima su urezani primitivni vidovi kalendara. »U selima«, kako on dalje navodi, »nalazi se grnčarija čiji ornamenti podsećaju na izvesne znake vinčanskog pisma« (Živanović 2004: 73). Živanović takođe tvrdi da je tamo pronašao izvesan kameni kalendar koji po svemu deli slične karakteristike sa drevnim kalendarom koji su naši arheolozi iskopali kod Gornjeg Milanovca.

Najbolje je, čini se, na ovom mestu preći na Pešićevu opterećenost Etrurcima i njegovo grčevito iznošenje dokaza o poreklu ovog enigmatičnog naroda, kao inicijalno povezanog sa poreklom Srba, odnosno Rašana (glavna analogija: Etrurci su sebe nazivali Rasenima). Za početak, iznećemo nekoliko kratkih činjenica koje su, u vezi sa etrurskim pismom, priznate u akademskom svetu.

Etrurski jezik je posle rimskih osvajanja potpuno prestao da se upotrebljava. Utvrđeno je da nije sličan jezicima helenskih suseda, *i da nije indoevropskog porekla*. I dalje postoje problemi u vezi sa dešifrovanjem etrurskog pisma. Ono se uglavnom može naći na grobnicama, gotovo jedinim preostalim izvorima gde postoje pisani simboli ove kulture. Sa grobnica su u najvećoj meri identifikovana imena brojnih božanstava, kao i pojedinih istorijskih ličnosti. Tekstovi su, kako je utvrđeno, većinom religijske sadržine.

Etrurski alfabet sadržao je 26 slova u ranijoj i 20 u kasnijoj formi. Sličan je pre svega starogrčkom, ali su gramatika i rečnik različiti. Potvrđeno je da je rimski alfabet u potpunosti izveden iz etrurskog.

Profesor Radivoje Pešić je, sa druge strane, tvrdio da je čitava etrurska azbuka identična sa vinčanskim pismom (1995: 23) te je, vođen ovim otkrićem, pokušao da prevede zlatne pločice iz Pirgija, otkrivene 1964. godine; taj prevod iznet je u posthumno objavljenoj knjizi *Vinčansko pismo* i naveden je u donjim redovima:

I ta tama donese svu bedu neutešnu i nagna
na razmišljajne o razaranjima kao da boginja
baci prokletstvo na nas SLOVENE koji su
ovde živeli a vi pođoste u bekstvo i napustiste
i nas i svu zemlju RAŠANSKU i predaste nas
razarenim ITALIMA celu zemlju i sve nas sada
rasute po ITALIJI u bedi izdate od svojih vođa
koji ne pomisliše na svoje naraštaje i sve SLOVENE
koji su mogli imati srećnu sudbinu pa neka je hvala
tim izdajničkim sinovima. (Pešić 1995: 4)

Poznato je ugledanje nacističkih vođa na kodekse rimske imperije, kao što je poznat i uticaj etrurske kulture na formirajne država na obali Tibra (rimski istoričar Tit Livije pisao je da su u mestu Cerveteri mladi Rimljani odlazili da studiraju filozofiju, književnost i retoriku na etrurskom jeziku). Ako su se Rimljani pri oformljavanju svoje kulture ugledali na Etrurce, a nacisti na Rimljane, šta onda zaključiti o Pešićevom dokazivanju teze da su Etrurci zapravo Srbi?

No, da bi se dobila još potpunija slika, navešćemo i neke Antićeve opservacije o kukastom krstu. Prema njegovom mišljenju, iznetom u knjizi *Vinčanska stara Evropa i Srbi*, svastika je zapravo simbolički prikaz Hiperboreje. Ona je, dakle, u svom originalnom značenju, slika četiri kopna sa vrtlogom u sredini. Za nacističke je, sa druge strane, kukasti krst bio pradavni simbol Tevtonaca i paganski amblem snage – analogan simbolu raspeća za hrišćane i Davidovoj zvezdi za Jevreje (Levenda 2005: 61).

Zašto se zadržavamo na ovom simbolu koji, u kolokvijalnom smislu, neprijatno podseća na holokaust, smrt i razaranje, a zapravo je evidentno rasprostranjen po čitavom svetu, među raznim individualnim kulturama i civilizacijama? Zato što je, kako pretpostavlja Piter Levenda, pisac plodne studije o okultnoj dimenziji Trećeg Rajha, za Nemce s početka dvadesetog veka kukasti krst predstavljao neku vrstu devijacije ili modifikacije hrišćanstva (Levenda 2005: 61, 63). Vlast u Nemačkoj pred drugi svetski rat

nije bila naročito prijateljski nastrojena prema Crkvi. Mnogobrojna okultna društva koja su istraživala germansku pagansku prošlost više su pogodovala duhu nacional-socijalističkog režima od samog hrišćanstva, koje je prema mišljenjima nacista, u velikoj meri bilo vezano za bliskoistočne kultove i dugotrajne istorijske uticaje »jevrejsko-masonske zavere«.

Sloveni i Germani, vinčanica i rune, slovenski i tevtonski Panteon, Hiperboreja i Tula – sve bi to lako moglo da se zaokruži u obostranom (u prvom slučaju, doduše, direktnom, a u drugom latentno) negativnom stavu prema hrišćanstvu. Taj stav se potkrepljuje Antićevim uverenjem koji je on izneo u knjizi *Vinčanska stara Evropa i Srbi*, gde se nedvosmisleno ističe da je pravoslavlje starije od hrišćanstva. Prema Antićevim uvidima, 12 svetski sila – 12 bogova – analogni su dvanaestorici apostola, i sjedinjuju se u jednom bogu, označenom kroz princip svetog trojstva – koje je ništa drugo do hristijanizacijom naknadno preinačeno božanstvo sa tri glave – Dažbog, Svarog i Svetovid (2004: 241).

Vratimo li se sada na saznanja dobijena iz opšte lingvistike, uviđamo da se pismo u načelu rađa kao *instrument države* – ono je najjasniji pokazatelj da je jedan narod ušao iz praistorije u istoriju. Sve drevne pismenosti nastale su iz ekonomskih, administrativnih potreba u službi svođenja državne imovine. To su najčešće bili popisi materijalnih dobara, vladarskih riznica, svojine religijskih ustanova, itd. Pre trećeg milenijuma stare ere, razvojem država u Mesopotamiji, *nije bilo realne potrebe za razvojem pismenosti*. Nije bilo čak ni računa, a račun je jedan od najbitnijih uslova za razvoj pisma (uprkos Pešićevoj tvrdnji da su nosioci vinčanske kulture poznavali brojeve, ova njegova pretpostavka nije dokazana). Takođe, dosadašnja otkrića i zaključci svedoče da su prvobitni znaci pisma (sumerski, egipatski, indijski, kineski) bili *u vidu crteža, a ne apstraktnog znaka*. To da se u našim krajevima (Vinča, Banjica, Lepenski Vir) razvio sistem nezavisnih znakova koji su prenosili izvesne tvrdnje bez usmenog objašnjenja, nije jasno iz iznetih, a kako ćemo videti, ni iz sledećih razloga.

Poznato je, presvega, dana ovim lokalitetima nema dokaza o monumentalnoj gradnji kojom bi se polagalo pravo na teritoriju, niti dokaza o trgovinskom sistemu, niti o bilo kakvoj političkoj povezanosti naselja kojom bi se stvorili uslovi za akumulaciju materijalnih dobara, socijalnu stratifikaciju i potrebu za pojavom pisma. Takođe, vinčansko pismo nije razvijeno iz slikovne varijante, već je od samog starta apstraktno, čime predstavlja više nego impresivan izuzetak na pozornici svetske istorije. Dalje, čitava hipoteza o prvobitnom obliku »vinčanice« zasnovana na dubioznoj opservaciji lepenskih znakova (sa ostataka ognjišta), koji se menjaju, spajaju, razdvajaju i komponuju, onako kako posmatrač menja svoju poziciju u odnosu na objekat posmatranja (zapravo, slova se formiraju putem igre svetlosti i senki), veoma je komplikovana i podrazumeva zamršen proces čitanja simbola. Prema istaknutom postulatu naučne metodologije – Okamovom sečivu – najjednostavnije rešenje uvek je i najbolje – stoga bi se tvrdnja o metamorfozi znakova sa drevnih ognjišta pod uticajem svetlosti ili položaja posmatrača, mogla odbaciti kao sumnjiva, ako ne i kao literalni nonsens.

Kolin Renfju (Renfrew), američki autor koji se u delu svog teksta *Before Civilization: The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe*, bavio između ostalog i problemom vinčanskog pisma, smatra da ne postoje dokazi o konkretnom, koherentnom i prepoznatljivom sistemu kodova

kada se govori o znacima sa artefakata pronađenim na Bajici. On predlaže da su dotični znaci povezani sa dinamikom religijskih praksi ovih zajednica, *i da predstavljaju nešto smisljeno samo onome ko ih je realizovao* (Renfrew 1976: 78). Ovo, prema Renfjuu, ne bi bio izolovan slučaj obrednih radnji tog tipa. Slični obredi postojali su svojevremeno i kod Navaho Indijanaca za vreme njihovih religijskih ceremonija. U tim prilikama osmišljavali bi se izvesni simboli koji su, međutim, gubili svako konkretno značenje pošto bi se ceremonija završila. Renfju, da napomenemo još i to, takođe poredi banjičku arhitekturu sa arhitekturom Hopi Indijanaca, kao i vinčansku grnčariju sa grnčarijom Pueblosa (1976: 79); ove analogije bi možda predstavljale utehu za Pešičeve saradnike, s obzirom na široko rasprostranjenu sliku o mističnim i neobičnim starosedecima američkog kontinenta. Možda bi se za pobornike Pešičevih hipoteza ostvarila nova alternativa: Srbi su poreklom Indijanci, živi spomenici kolonijalističke i imperijalističke represije i torture.

Ova imaginarna alternativa pruža nam sasvim realnu mogućnost da pitanje koleracije vinčanskog pisma sa nacionalnim identitetom u Srbiji (odnosno unutar izvesnih patriotskih i nacionalističkih grupacija u našoj zemlji, ali i van nje – a pre svega, među pripadnicima dijaspore, koji su, možda baš zbog fizičkog odsustva sa tla koje osećaju kao svoje, najvatreniji pobornici srpstva i tradicionalnih vrednosti), sagledamo u vidu političkog programa. Promocija ideje o vinčanskom pismu, mogla bi da se shvati kao deo procesa koji bi trebalo da razbudi umrtvljenu nacionalnu svest naroda. Entoni Valas (Wallace 1985), antropolog koji se dosta bavio sferom političkog, razmatra takozvane pokrete oživljavanja (revival movements – primere za ovakve pokrete imamo u indijanskom plesu duhova, pokretu proroka Vovoke, kao i u slučaju novogvinejskih kargo kultova), koji bi mogli biti još jedna analogija našeg naroda sa američkim starosedecima. Prema Valasovoj pretpostavci, ovi pokreti samoinicijativno stupaju na snagu kada se jedan narod nađe u krizi, bilo identitetskoj, bilo ekonomskoj ili ratnoj, i predstavljaju gotovo predvidljiv odgovor ekspanziji Zapada, mada se mogu očekivati u bilo kakvoj situaciji gde se susreću kulture totalno različitih nivoa sile. Pokreti oživljavanja, dakle, najčešće nastaju kao svesni, namerni napor nekih članova društva da stvore više zadovoljavajuću kulturu (Wallace 1985: 319). Oni su u osnovi pokušaji prilagođavanja novim uslovima, i uprkos verskim zamkama suštinski su politički.

Nakon raspada SFRJ, prilike u našoj zemlji drastično su se promenile, a socijalistički poredak, sa sve krilaticom »bratstvo i jedinstvo«, izvrnut je opštem ruglu. Prema mnogim predstavnicima anti-režimske struje, postalo je jasno da bratimljenje sa susednim narodima drugačije etničke istorije i veroispovesti, jeste stvar prošlosti, kao i da mora doći do direktne obnove nacionalnog identiteta pod izgovorom opstanka naroda. Vinčansko pismo je prikladno upotrebljeno u tu svrhu. Ono predstavlja delić konstrukcije koja je nastojala da revitalizuje nacionalni ponos, patriotizam, optimizam, i veru u budućnost zemlje optuživane za teške ratne zločine, kao i u korist njenog ponovnog stupanja na svetsku kulturnu scenu.

Literatura:

- Antić, Dragoljub
2004 *Vinčanska stara Evropa i Srbi*. Beograd: Pešić i sinovi.
- Bandić, Dušan
1997 *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Garašanin D
1984 'Vinča u mlađe kameno doba' u: Ćelić S. *Vinča u praistoriji i srednjem veku*. Beograd: SANU.
- Luelen, Ted
2002 *Uvod u političku antropologiju*. Graz: Umetničko Društvo Gradac
- Levenda, Peter
2005 'Bezbožni savez' u: *Istorija veza nacizma i okultnog*. Beograd: Prsten.
- Pešić, Radivoje
1995 *Vinčansko pismo i drugi gramatološki ogledi*. Beograd: Pešić i sinovi.
- Živanović, Srboljub
2004 'Multidisciplinarni pristup' u: *Život je Ljubav: O vinčanskom pismu*. Beograd: Pešić i sinovi.
- Renfrew, Colin
1976 *Before Civilization: The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe*. Harmondsworth: Penguin.

Problematika pokušaja promjene državnih simbola u Republici Sloveniji

Državni simboli su tek jedan od identifikacijskih materijala svake države, njenih državljana i, na kraju, prostora u čijim granicama se država nalazi. Dio su državnog protokola i samo jedan od načina preko kojeg državljani mogu vizualno izraziti pripadnost (ili nepripadnost) toj državi. Zato značenje pojedinačnih državnih simbola možemo istraživati jedino u okviru države i njenih državljana. U slijedećem tekstu ću pokušati prikazati neke od uzroka koji su doveli do objave natječaja za promjenu državnih simbola u Republici Sloveniji. Prilikom toga pomoći će mi usporedba s događajima u Hrvatskoj.

Krajem 80-tih godina prošlog stoljeća pokazalo se da je većina slovenskih i hrvatskih državljana bilo odlučno prilikom odvajanja od jake centralizacije Beograda. Ubrzo nakon toga nastupio je rat za "velikosrpske ideje". Sloveniju, zatim Hrvatsku, napala je JNA s razlikom da je Slovenija svoju slobodu izborila nakon nekoliko dana, a Hrvatska tek nakon nekoliko godina. Zato su se procesi samostalnosti u obje države različito odvijali. Sve republike bivše Jugoslavije su naglo morale odrediti simbole novih država, jer ipak su oni prvi pokazatelji državnosti. Prilikom toga glavnu riječ su vodili politički autoriteti, tj. autoriteti novoizabranih pobjedničkih političkih stranaka. U Hrvatskoj je to bila HDZ i predsjednik države Franjo Tuđman koji su za državni simbol upotrijebili različicu simbola HDZ stranke. U Sloveniji je to bila vladajuća stranka LDS i predsjednik Milan Kučan koji su izabrali Pogačnikov prijedlog. U obje države je bilo moguće čuti različite komentare na izabrane simbole. U Sloveniji je cijela situacija otišla toliko daleko da je poslije dvanaestogodišnjeg zatišja i neformalnih razgovora u gostionama, tik prije ulaska Slovenije u EU, izašao natječaj za oblikovanje mogućih elemenata novih državnih simbola Republike Slovenije¹. Razlozi za moguću promjenu su bili neprepoznatljivost, neautentičnost, heraldička nejedinstvenost, sličnost slovačkoj i ruskoj zastavi te simboli su podsjećali na bivši politički sistem i općenito Jugoslaviju. To bi po mišljenju raspisatelja natječaja bili primarni razlozi koji dokazuju kako se slovenski narod danas ne poistovjećuje sa svojim simbolima. Argumenti koje su raspisatelji isticali su bili oni koje možemo opaziti na prvi pogled, kao što je rapidan pad izvješanja zastava prilikom važnijih državnih događanja, ali i općenito smanjenje ispostavljanja državnih simbola (osim na sportskim događajima). Isto tako to možemo opaziti i u ponašanju državljana prilikom slušanja državne himne² ali i u općenitom strahu od tako male države kao što je Slovenija.

Razdoblje Jugoslavije je bilo, između ostaloga, obilježeno pompoznom slavljenim praznika, pa tako i državnih. Značajke su za pojedinu priliku drugačije te je njihov povijesni razvoj drugačiji, ali općenito su velike državne praznike pratili simboli državnosti u ogromnom broju, svakojake parade (vojničke, omladinske), govornički nastupi nakon čega slijedi vrhunac priredbe, ritmično naglašena glazba (limena glazba) i na kraju slavnosna pojedina. Ljudi su imali donekle jake osjećaje pripadnosti

1 Raspis javnoga anonimnoga natječaja za oblikovanje možnih elemenata novih državnih simbola Republike Slovenije (grba, zastave i simbola), Uradni list Republike Slovenije-Uradne objave, št. 56, 13. 6. 2003, stran 3292.

2 U intervjuima sa slovenskim političarima koje smo provodili na vježbama su neki političari uspoređivali iznimno osjećajne predstave hrvatskih političara i državljana za vrijeme slušanja himne – obavezna desna ruka na srce, suze u očima i ostala mimika koja direktno pokazuje na ozbiljno sudjelovanje sa državnom pjesmom (Belasić 2004: 4)

toj državi, samim time što su masovno pratili te događaje koji su se odnosili još na razdoblje Drugog svjetskog rata i boj protiv okupatora u Narodnooslobodilačkoj borbi te sjećanja na njega. Dakle, možemo tvrditi da je većina ljudi sudjelovala u slavljenju državnih praznika te da su ljudi godinama na sličan način slavili praznike. Međutim, ta se navika sasvim drugačije razvijala poslije prelaska država u nove državne politike, a tako i neke druge navike. Hrvatska politika je u prvim godinama samostalnosti u svojim nastupima podsjećala na prijašnji tip vladavine, samo što je sada glavnu riječ vodila demokracija. Većinska vladajuća politička stranka HDZ i Franjo Tuđman su postavili hrvatske državne simbole i skupa sa svojim državljanima pobijedili okupatore. U ratnim i poslijeratnim godinama su se u Hrvatskoj priređivale slične ritualne predstave u znak motivacije i ohrabivanja državljana u znak pobjede, slično kao što je to bilo u Jugoslaviji³. Slovenija je iz razumljivih razloga odmah započela s demokratskom politikom koja je bila posve drukčija i nimalo slična nekoj autoritativnoj diktaturi⁴. Nakon pobjede, Slovenija se usredotočila na probleme tranzicijske državnice, što je za posljedicu imalo djelovanje politike u diplomatskom smislu s ostalom Europom i svijetom. Nije bilo potrebe za jakim autoritativnim nastupom i potvrđivanjem samostalnosti države u njenim okvirima i izvan njih. To je bilo više nego očito te za ulazak u EU nepoželjno. Baš je iz tih razloga preostalo dovoljno vremena za analizu i razmišljanje o državnim simbolima te njihovoj mogućoj promjeni. Dakle, hrvatske okolnosti su pokazale da se prije spomenuta navika nije dosta promijenila (Rihtman-Auguštin 2000: 31). U Sloveniji je, između ostaloga, takav način razmišljanja bio tek opozicijska definicija demokracije. Kako je takva demokracija shvaćena lijepo nam pokazuje primjer slovenske državne himne *Zdravljica*. Upravo takav stav vladajućih je ostvario uvjete za toleranciju prema postupcima koji se prije nisu dopuštali. Državna himna se popularizirala s glazbenim obradama u rock-punk verzijama. A i ne samo takav poseg u himnu, već smo imali priliku primjetiti javno negiranje himne, npr. prilikom promocija manjeg pijenja alkohola. U javnosti se komentiralo kako bi trebalo himnu zamijeniti jer njene riječi opisuju Sloveniju kao državu vina i na taj način motivira ljude k veći domaći proizvodnji i pijenju alkohola. Isto tako primjetila sam televizijsku reklamu koja je na kratko vrijeme prikazivala prekrženu *Zdravljicu* pored koje se nalazio slogan koji je promovirao manju konzumaciju alkohola⁵ (Belasić 2004: 2–5).

Često, i u puno drugih konteksta, kao što su npr. humoristične anegdote, imamo priliku čuti kako je Slovenija mala država. Dakle, zašto se Slovenci (po svojem mišljenju!⁶) izvan svojih granica ne prikazuju kao nacionalno osvješten narod? Jednostavno, laički rečeno, nemaju prilike. Možda je to malo ironično rečeno, ali ipak pogledajmo zašto. Zbog boljeg razumijevanja, spomenuti ću primjer jedine regije u Hrvatskoj koja osim u ekonomskom smislu i obvezatnih mobilizacija nije direktno osjetila Domovinski rat. Područje Istre i Kvarnera je zbog toga, baš kao i Slovenija, nudilo pomoć tako da je prihvaćala izbjeglice i nudila im nezamjenjive domove te slala svoje ljude na fronte. Iz razloga što na tom području nije bilo direktnih ratovanja ljudi su mogli barem na kratko zaboraviti na rat i posvetiti se svojim svakodnevnim aktivnostima. Iako je turizam u Hrvatskoj u tim godinama praktično zamro, Istra i Kvarner su ipak gostili one hrabre i mora željne turiste te na taj način ekonomski pomogle državnom gospodarstvu. 1989. godine dogodio se jedan povijesni preobrat svjetske razine na

3 Tu mislim na cjelokupnu pojavu "velikog stvoritelja" i voditelja države F. Tuđmana koji je svojim karizmatičnim ponašanjem podsjećao na Tita. Inače, njegova fotografija ili slika nije bila u toj mjeri obvezatna u državnim ustanovama kao što je to bila Titova, iako je u poslijeratnim godinama ukrašavala puno zidova. Grb je zato bio nešto više obvezatniji.

4 Iako moram spomenuti da je predsjednik Milan Kučan u takvim uvjetima bio jaka i poštovana osoba u očima državljana i njegovih kolega, što nam dokazuje i spoznaja da je natječaj za promjenu državnih simbola objavljen tek poslije njegova odlaska sa mjesta predsjednika.

5 U razdoblju Jugoslavije bi taj čin bio kažnjiv. Danas u Hrvatskoj to ne bi priličilo državnom ponašanju, možda bi čak bio propisan manji prekršaj.

6 Taj sam zaključak izvela na osnovi sjećanja na mnoge razgovore. Ali moram spomenuti da slovenski narod itekako zna biti oštar zagovornik svojih malih granica, kako među državljanima tako i među političarima.

gotovo svim područjima čovjekovog djelovanja, pogotovo u državama koje je nekoliko godina kasnije zahvatila ratna situacija. Za hrvatski je narod, i ostale narode bivše Jugoslavije, na ovim područjima nastupilo razdoblje gospodarske, socijalne i političke tranzicije ali ujedno je to bilo "renesansno" razdoblje kulturnih, nacionalnih i kršćanskih vrijednosti. Provođenje daleke zaboravljene prošlosti (više o tome Hobsbawm 1984) te zaborav bližnje povijesti (više o tome Rihtman-Auguštin 2000) bila je osnovna strategija političke moći prilikom procesa osvještavanja naroda o pripadnosti i potrebi za obranom svoje zemlje. Tako je proces stasjanja "velike Hrvatske"⁷ bio odgovor na politiku "velikosrpskih ideja". U tim procesima nije bila posvećena tolika pozornost područjima koja nisu bila direktne žrtve rata. Dakle, nije samo povijest različitih vlasti koje su pratile istarsku regiju⁸ bila zaslužna za manjak euforije prilikom iskazivanja pripadnosti hrvatskom narodu. Nego, baš kao i u Sloveniji, nije bilo potrebe za pretjeranim dokazivanjem pripadnosti novonastaloj državi jer je to bilo i više nego očito. Zbog takvih je indiferentnih pretenzija HDZ-ovska politika to područje optužila za tendencije separatizma. Na takve optužbe su ljudi odgovorili još većim preobratom k sebi samima (Kalapoš 2002: 138–142). Tu je proces regionalizacije doživio svoj vrhunac. Većina ljudi se je odlučila najprije okrenuti prema jeziku koji govore u domaćem okruženju. Čakavsko narječje se, kao jedan od tri narječja u hrvatskom jeziku, sada više nego prije počeo promovirati u javnosti. Pojavom *ča-vala* (više o tome Kalapoš 2002) nastupio je val domaćih glazbenika koji su pjevali na tzv. "domaćem" jeziku u lokalnim gostionama i na lokalnim radio stanicama i ljudi su međusobno više nego prije počeli pjevati i pričati na domaćem jeziku. Slovenija, s druge strane, nije dobila priliku da bi svoj legitiman opstanak potvrđivala na isti način (Hvala bogu!) kako je to bilo u Hrvatskoj. Vidjeli smo, dakle, da je odgovor na "velikosrpske ideje" bilo "veliko hrvatstvo", odgovor na to je bio *ča-val*. A svi su odgovori bili popraćeni potrebom za dokazivanjem svoje pripadnosti nekom prostoru, njegovom poviješću i njegovim ljudima zbog natjecateljskih htijenja nekih političkih sila. Prema kome se onda Slovenija okrenula? U Sloveniji, puno više nego u ostalim državama bivše Jugoslavije, prevladava sjećanje na "dobra, stara vremena" i nekadašnju Jugoslaviju. Nostalgija, koju imamo priliku ne samo vidjeti⁹ nego i osjetiti u svakidašnjim razgovorima, se raširila većinom među mladim Slovencima.¹⁰ Prilikom ove konstatacije moram napomenuti da ovdje nikako ne uključujem novonastalu turbo-folk maniju. Ona se razvila iz sasvim drugačijih razloga koji najviše znače ljudima doseljenim iz republika bivše Jugoslavije i koja se nadalje razvija prema nekim svojim zakonima, ali to je već jedna sasvim druga priča. Ovdje mislim na slušanje starog jugoslavenskog roka, odlaske na proslave Nove godine u mjesta širom cijele bivše Jugoslavije itd. Zadnji hit je bio masovni odlazak na festival u Guču (Srbija) i neumorni trubači te na kraju nerazumijevanje mladeži kako smo nekada svi bili kao "braća i sestre", a danas se često držimo političkih i nametnutih socijalnih granica te međusobno dolazimo u bezazlene konflikte¹¹.

Već sam na početku spomenula da je jedan od razloga za pokušaj promjene državnih simbola bio sličnost tih simbola sa jugoslavenskim i ruskim državnim simbolima. Ta je sličnost neugodna prilikom prezentacije Slovenije ostalim državama Europe i svijeta, ali ne i samim državljanima i političarima osobno. Međutim, na kraju, do promjene simbola ipak nije došlo zbog neprimjerenosti predloženih alternativnih oblika.

7 Pod tim pojmom mislim na ukupan politički program stvaranja nove povijesti koji legalizira opstanak samostalne Hrvatske najprije prema svojim državljanima, a onda i u svijetu.

8 Po tom pitanju ima današnja hrvatska i slovenska Istra istu povijest. Više o tome piše i Brumen (2000).

9 U Ljubljani je čak neko vrijeme postojao kafić s imenom Nostalgija.

10 Starije generacije koje su aktivno sudjelovale za vrijeme slovenske separacije od Jugoslavije bi sigurno svjedočile malo drukčije priče.

11 Naravno, do toga je, dakako, dolazilo i u razdoblju Jugoslavije.

Literatura

Belasić, Ivana

2004 'Mnenja političnih strank.' Neobjavljeno seminarsko delo pri Vajah iz Kulture in načina življenja Slovencev. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.

Brumen, Borut

2000 *Sv. Peter in njegovi časi: Socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter.* Ljubljana: Založba *cf.

Hobsbawm, Eric

1984 'Introduction: Inventing Traditions.' V: *The Invention of Tradition.* Eric Hobsbawm in Terence Ranger, ur. Cambridge, London in New York: Cambridge University Press. Str. 1–14.

Kalapoš, Sanja

2002 *Rock po istrjanski: O popularnoj kulturi, regiji i identitetu.* Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Rihtman-Auguštin, Dunja

2000 *Ulice moga grada: Antropologija domaćeg terena.* Beograd: Biblioteka XX vek.

Тој пак крена галама: Сопствени согледувања и искуства за ликот на Тито

Родена сум во 1983 година во Скопје. Тоа е само три години од ова време, време по смртта на Маршалот. Јас тоа не го гледам така трагично, особено што го знам човекот. Околината направи него да го вбројам во најдобрите другари. За него знам кога е роден, каков живот живеел, како напредувал, колку успеал во животот. Се радувам за таквите мои другари и да имаше коза, јас ќе му ја хранев. Се обидувам да се сетам каде првпат го запознав. Дали првото сеќавање ме води во Белград? Поточно се сеќавам само дека имав пет години и заедно со бато и мама одвоивме еден ден за посета на Куќата на Тито. Чесно е да ви кажам, од неа ми текнува само на еден момент, како слика. Тоа беше соба во која се наоѓаа крпите од неговиот семеен тоалет. Понатаму се сеќавам кога во основно училиште учествував во три приредби во кои се спомнуваше или се зборуваше за него: „Во малото село Кумровец се роди малиот Јоже...“

Денес, благодарение на постарата генерација, лично моја, а и поширока, благодарение на медиумите, книгите, списанијата, документарците, интернетот, за него знам речиси сè. Всушност, не баш сè, но знам повеќе отколку што знам за мојата најдобра другарка. Едно само не ме остава да спијам. Каде е неговиот прстен спасител? Во годиниве наназад неговата латентна актуелност константно траеше. Тук-таму, па ќе го извадеше некој од џеб: „Оваа завеса што ја гледаш, во негово време на седумнаесет рати ја земав, а денес, види што е...“ (Инф: Ѓурѓа Трајковска), или пак почесто: „Дали некој ќе ни ги врати убавите времиња?“

Лошо мислење за него од генерациите што живееле во негово време немам чуено. Можеби и нема таков човек преживеан. Но, сега гледано помладите генерации се поделени: „види што им направил“, „ја задужил земјата ко Грчка“, „мајка ми уште не е крстена“, „немој на тато да му кажеш нешто лошо за Тито, ќе те убие“. Во врска со ова, побарав коментар од стручно лице, психијатар (Доц. д-р Викторија Вујовиќ), за Титовото време од генерацииска гледна точка: „Нашиот период, период на средните генерации Тито го одбележи со носталгија кон сè она што го носи асоцијативниот момент на организираност, чувството на сигурност, чувството на припадности можеби дефинитивно една идеалистичка претстава за харизматичен лидер со кој би тргнале на крај на светот. Автентичноста на емоциите кај неговите приврзаници, на неговата идеја знае често да нè наврати кон споредбата како било тогаш, а како е сега. Младите генерации ќе кажат затоа ‘што сме биле помлади и тоа е навраќање на младоста’. Но, приврзаници на титовото дело сретнуваме и кај младата генерација на која и е понуден како еден позитивен модел на претседател без минимизирање на неговите човечки и лидерски потенцијали. Тито е дел од нашата историја. Колку и да имаме спротивставени ставови какво е влијанието на постапките од тоа време врз денешницата, сепак Тито е Тито.“

Во квечерините на 08.05.2005 година громогласно одекна веста за „разубавувањенанашиотград“. Станува збор заalien споменикод бронза на Јосип Броз - Тито кој треба да блесне... Каде? Е па не погодувајте, оти не се знае сè уште. Се знае дека иницијативата ја покренала нашиот претседател Бранко Црвенковски. „Со тоа треба да биде одбележана 60-годишнината од победата над фашизмот“, со дополна дека „Тито е лидер во борбата против фашизмот и историска личност која многу придонела за македонското национално прашање и градење на македонската државност.“ Иницијативата била поднесена до Владата на Република Македонија, Сојузот на борците и до градоначалникот на град Скопје, Трифун Костовски.

Следува прашањето: како може да се работи за Тито, а да не се крене галама? Е па, не може. Одговорот е: „Тито секаде“. Во дневниот печат: Тито на насловна; на вести, на телевизија, прва вест: Тито; радио - исто. Беше тема или се спомна буквално на сите политичко - контактни емисии. Анкети „фрчеа“ на сите страни. Во емисијата Чуму (се работи за емисија од оној тип со која се започнува утринското кафе наредниот ден на работа) се дадоа интересни коментари од типот: „Каква порака му се дава на демократскиот свет“ (Никола Младенов, новинар); потоа Јован Донеv: „Политичарите треба да обединуваат“. Интересен коментар наведе политикологот Хисни Шакири во врска со албанското мислење. Тој наведе дека во тоа време 60% од Албанците имале позитивно мислење за Тито, а денес албанската интелегенција има негативен став за тоа што биле третираны како граѓани од втор ред. И така сите коментираа, кажуваа што мислат и зашто го мислат тоа, добро е или не е. Така почнаа да се насочуваат и дебатите преку емисии, анкети, гласања итн.

За да се има една процентуална слика на јавното мнение, вака изгледаше една анкета на дневниот весник Вест направена на 09.05.2005 год. која гласеше: „Треба ли да има споменик за Тито во Скопје?“. Резултатот беше: 39% од анкетираниите беа „За“, а 61% „Против“. Луѓето кои доживеале и се сеќаваат ја потсетија јавноста на мили и немили настани. Слушнаваме за Голи оток, Солун, за 1948 година, за 1963 година и на уште многу нешта. И политичките реакции следеа: премиерот Бучковски - позитивен, со изјава: „Тито е заслужен за независна Македонија“; опозицијата се изјасни дека не се согласува со иницијативата и истакна: „Идејата за македонската држава е на македонскиот народ“. Нашиот градоначалник се истакна дипломатски и позитивно: „Потребна е научна дебата за да се утврди историското значење на Тито во македонската историја за да можеме да му дадеме адекватен третман“. Албанските партии во нашата земја не беа ни „За“ ни „Против“, поточно не се изјаснија тој ден, можеби затоа што видоа дека веќе има спротивставени сили, па не треба да реагираат. Шегата на страна, по неколку дена и тие го формираа својот став а тој беше негативен.

Се огласи и Друштвото на љубители на личноста и делото на Јосип Броз Тито. Тие, како што ми објасни нивниот претседател, сесрдно ја подржуваат иницијативата. Денес се незадоволни од брзината на текот на целиот тој процес, па затоа пред еден месец, на почетокот на ноември 2005 година испратиле писма до претседателот Црвенковски, премиерот Бучковски, градоначалникот Костовски како и до министерот за култура. Тие побарале прием, разгледување

на ситуацијата и истакнување на некои нивни предлози за побрзо реализирање на идејата. Здружението предлага: да се употреби некој од трите споменици на Тито кои се наоѓаат: во фабриката МЗТ, во неговата спомен соба (која претходно била во касарната Маршал Тито, сега Илинден) или некој кој бил фрлен во подрумот на Собранието. Еден од нив да се постави на улицата Маршал Тито (денешната улица „Македонија“ во Скопје), спроти споменикот на Мајка Тереза, до кината Вардар, таму, или пак во Градскиот парк, зад споменикот на Гоце Делчев. Ако има нешто друго, се нудиме и парично да учествуваме. Ќе собереме од народов.“ (Инф: Слободан Угриновски, Претседател на Здружението).

Малку по малку, по една недела сè се стиши. Помина Нова Година. Нешто друго се појавуваше на насловните, за некои други нешта се правеа анкети. Околу тоа прашање не се направи ништо конкретно. Остана сè отворено, отворено можеби до некој друг текст за него. Оттогаш па до сега поминаа речиси девет месеци. Целата галама не вроди со плод. Веќе никој ништо не спомнува за тоа. Затоа решив да поставам прашање по скопските улици: „Зошто и по една година од поднесувањето на иницијативата за изградба на споменикот на Тито во Скопје, ништо не е направено?“

За подзаборавената тема, би рекла и неадекватно прашање, за што се уверив самата, добив само коментари од типот: „Луѓето и народот кои го негираат и го забораваат минатото се негираат и забораваат самите себе...“, „Во нашата средина актуелните настани ги препокриваат доблестите на периодот во кој живееше и твореше Тито...“, „Тито е харизматична личност која можеше да го контролира лудилото на овие простори“. Иако не добив конкретни одговори сепак се покажа почитта кон Титовата личност и неговото време. Треба ли нешто тоа да значи?

Сега само продолжуваме да го гледаме Другарот на документарецот на Discovery за големите светски лидери, во *Времетрај* да го споменат денот на кој што направил нешто, да пиеме кафе во Броз, да каснеме нешто Кај маршалот итн. Исто е и дома. Ќе го видам на сликата која е потпрена зад вратата, или пак кога ќе треба да направам „генералка“ на собата. Исто така и кога доаѓа баба ми Драгица од Америка на ручек, мајка ми ќе ми каже: „Ајде, Тито долази у нашем граду“. Јас само ќе се насмеам и тука ќе завршам.

Информатори

- Ѓурѓа Трајковска;
- Доц. д-р Викторија Вујовиќ, Клиника за психијатрија, Скопје;
- Слободан Угриновски, Претседател на „Здружение љубители на ликот и делото на Јосип Броз Тито“.

TITO

stara ikona v novih kontekstih